

agkanon

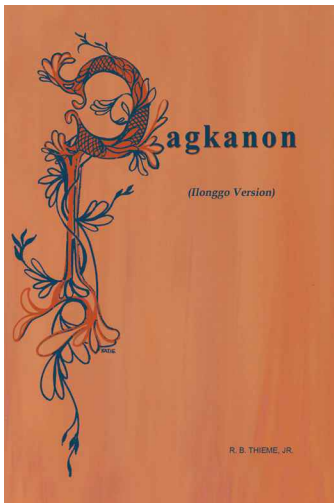
(Ilonggo Version)

R. B. THIEME, JR.

With permission of R. B. Thieme, Jr., Bible Ministries,
this publication is distributed in the Philippines
by Grace Logos Support Philippines, Inc.,
without charge or obligation.

For more information text or call:
*(Ginhatag pinaagi sa GLSP nga wala sing bayad ukon obligasyon.
Para sa dugang pa nga kasayuran mag-text ukon magtawag sa:)*
email: jersal1978@yahoo.com (Visayan)
Smart: 0920-218-3668 (Visayan)
email: naconasg@yahoo.com (Ilonggo)
Smart: 0970-034-3191 (Ilonggo)

The electronic version of this book can be read or downloaded
through the Internet address <https://www.gracelsp.ph>.
*(Ang sa electronic nga porma sang sini nga libro mahimong mabasa ukon ma-download
pinaagi sa internet address nga <https://www.gracelsp.ph>.)*

Ang pagkanon amo ang pagkilala
sang tanan nga nahimo sang Dios
sa ginsakupan sang komunika-
yon.

Kay ang tagna wala nag-abot
sa sinaunang tinion pinaagi
sa pagbuut sang tawo,
kondi ang balaan nga mga
tawo sang Dios naghambal
samtang sila gintandog sang
Balaan Espiritu

2 Pedro 1:21

PAGKANON

R. B. THIEME, JR.

R. B. THIEME, JR., BIBLE MINISTRIES
HOUSTON, TEXAS

PALAKAT SA PANANALAPI

Wala sang bayad para sa bisan anong materyal halin sa R. B. Thieme, Jr., Bible Ministries. Ang bisan sin-o nga nagahandum sang pagpanudlo sa Bibliya makabaton sang amon mga bantalaan kag sang mga narekord sa audio kag video [English] nga wala sing obligasyon. Ang Dios nagasangkap sing doktrina sang Bibliya. Kami nagahandum nga ipakita ang Iya grasya.

Ang R. B. Thieme, Jr., Bible Ministries isa ka grasya nga buluhaton sing pagpangalagad kag intero nga nagapanghikot sa boluntaryo nga mga amot. Kon ang pagkamapasalamaton para sa Pulong sang Dios ang nagaengganyo sa tumuluo agud maghatag, siya may pribilehiyo sang pag-amot para sa pagpalapnag sing doktrina sang Bibliya

Unang ginbantala subong *Canonicity*

© 1973, ni R. B. Thieme, Jr. Ang tanan nga mga katungud ginreserba.

Ika-apat nga impresyon 2017

Ini nga libro gin-andam pag-imprenta halin sa mga panudlo kag wala nabantala nga mga sinulat nga mensahe ni R. B. Thieme, Jr.

Ang katalogo (sa English) sang pagtolon-an nga mga pagtoon sa Bibliya igasangkap sa tion nga pangayoon, magpahibalo sa:

R. B. Thieme, Jr., Bible Ministries

P. O. Box 460829, Houston, Texas 77056-8829

www.rbthieme.org

Wala sang bahin sining bantalaan nga basi ginpahimo liwat ukon ginpadala sa bisan ano man nga porma ukon sa bisan ano man nga pamaagi, elektronika ukon minakina, lakip ang potograpiya, rekording, ukon bisan ano man nga mga pahibalo nahanungud sa pagtipig kag pamaagi sang pagkuha kag pagpadala, sang wala pagtugot paagi sa sulat halin sa tagbantala.

Gin-imprenta sa Tagbilaran City, Bohol, Philippines, 2024

Ginbadbad kag gin-andam sa pagpaimprenta ni

Gloria Estanda Naconas

Ginrepaso nila Alma Avila Cachopero

kag Dante Mallorca Canja

Gin-imprenta nga may pagtugot sang

R. B. Thieme, Jr., Bible Ministries.

Mga Hilisgutan

Pasiuna.....	vii
Ang Perpektong Talaksan.....	1
Ang Panublion ni Pedro.....	2
Ang Ginhalinan sang Balaan nga mga Kasulatan.....	5
Ang Doktrina sang Inspirasyon.....	8
Ang Palatukuran sang Inspirasyon.....	8
Ang Ginhalinan sang Balaan nga Kasulatan.....	9
Ang Kasangkaron sang Inspirasyon.....	10
Wala Mapahayag nga Nagligad.....	10
Ang Sinaunang Kasaysayan.....	11
Maangayon nga-Tipo sang Kasugoan.....	11
Ang Pagdikta kag ang Tagna.....	12
Mapangamoyoon nga Literatura.....	13
Ang Pagrekord sang mga Kabutigan.....	14
Ang Talyambong sa Pagsulat.....	15
Ang Kasaysayan sang Pagsulat.....	15
Ang mga Materyal para sa Pagsulat.....	17
Apat ka mga Tipo sang Sinaunang mga Manuskrito.....	22

Codex Sinaiticus.....	23
Codex Vaticanus.....	26
Codex Alexandrinus.....	28
Ephraemi Rescriptus	29
Ang mga Papiro.....	31
Ang Oxyrhynchos nga mga Manuskrito.....	31
Ang Chester Beatty nga mga Papiro	33
Ang Trabaho ni Deissmann	34
Ang mga Linukot nga Basahon sang Dead Sea.....	35
Ang Pagkinahanglan sang Kanon	36
Ang Basihanan para sa Pagkanon sang Daan nga Katipan.....	40
Ang Pagsayasat sang Inspirasyon	40
Ang Palatukuran sang Pangsulud nga Ebidensya.....	41
Pagdokumento pinaagi sa Kinutlo	41
Ang Kasugoan sang Pangpublikong Opisyal nga Aksyon	42
Ang Kasugoan sang Kabangdanan kag Epekto.....	43
Ang Palatukuran sang Panggowa nga Ebidensya.....	43
Ang Pagpundar sing Kanon sang Daan nga Katipan.....	45
Ang Pamatuud ni Josephus.....	48
Ang Pagkinahanglan sang Septuagint	50
Ihibalo sing Pagkaara-sang Pagkanon.....	51
Ang Talmud.....	51
Ang Pagpabakod sang Kanon ni Jesu-Kristo	53
Ang Pagpabakod ni Eusebius	53
Ang Pagpabakod ni Tertullian.....	54
Ang Pagsari sang Kanon.....	54
Ang Homologoumena.....	54

Ang Antilegomena	55
Ang Pseudepigrapha	56
Ang Apocrypha	58
Ang Indi Pagbaton sang Apocrypha	59
Mga Pangamuyo kag mga Halad para sa Patay	60
Pagpakamatarong sang Pagpakamatay	61
Pagpamayad kag Kaluwasan pinaagi sa Pagpanglimos	61
Pagpamintas sa mga Ulipon Ginpakamatarong	62
Ang Doktrina sang mga Pagpatubod	62
Ang Isa pa ka mga Sayup nga Pagtoo kag mga Pagpasipala sa Apocrypha	63
Ang Kasaysayan sing Kanon sang Bag-ong Katipan	64
A.D. 70–170	64
170–303	66
Ang Basihanan para sa Pagkanon sang Bag-ong Katipan	67
Pagkaapostol	67
Pagbaton sang mga Simbahan	67
Pagkapalareho	67
Inspirasyon	67
Pagkilala	68
Pangsulud	68
303–379	68
Eusebius (270–340)	69
Ang Ginkilala nga mga Libro (Homologoumena)	69
Ang Ginbaisan nga mga Libro (Antilegomena)	70
Ang Palsipikadong mga Sinulat (Apocrypha)	70
Ang Dimatuud ukon Walay Pasikaran nga mga Sinulat (Pseudepigrapha)	70
Ang mga Konseho sang Simbahan	71

Ang Sinaunang Kasaysayan sang mga Binadbad sa English	72
Caedmon (napatay sadtong 680)	72
Aldhelm (639–709)	73
Bede (673–735)	74
Alfred the Great, Hari sang England (871–899)	75
Sugod sang 899–1330	76
Wycliffe (1330–1384)	77
Tyndale (1494–1536)	78
Coverdale kag Matthew nga Bibliya	79
Paano kita Nagkaara sang Aton King James Version	80
Ang Milenyo nga Petisyon	82
Ang Harianong Sugo para sa Magkaparehong Pagbadbad	83
Ang Pagpili sang mga Manugbadbad	84
Nagasugod Na ang Trabaho	85
Ang mga Ginhalian sang Pagbadbad	85
Ang Trabaho Nakompleto Na	86
Ang Pagbaton sang King James nga Bibliya	87
Ang Kasaysayan sang Modernong Kapanahonan	89
Ang Pag-uso sang Textus Receptus	89
Ang Kapanahonan sang Paghimulat	89
Ang mga Palaligban Karon nahanungud sang King James Version	92
Paghimo Liwat sang Awtograpiya	92
Panggowa nga Biblilohiya	94
Ang Pagpadayon	94
Maabunansya nga Kasangkaron sang Pagpahayag	95
Pagpanagtag	95
Maangayon nga Awtoridad	96
Mga Pag-ataki sa Bibliya	97

Ang Impluwensya sa mga Tawo kag sa Katilingban	98
Sa Siyensya nga mga Detalye	101
Permanenteng Kuryente.....	101
Ang Kalibutan Mabilogbilog	102
Ang Kalibutan Nagatiyog sa Aksis Sini.....	103
Ang Hangin May Kabug-aton	103
Ang Kahanginan may mga Rota; Ang mga Kasugoan sang Pag-alisngaw kag Pag-ulan	104
Radyasyon kag Pagpalapta sang mga Kasanag	105
Mga Mensahe nga Napadala pinaagi sa Kilat.....	105
Ang Sirkulasyon sang Dugo	106
Kuwarantina para sa Makalaton nga mga Sakit.....	106
Ang Importansya sang Pulong sang Dios	107
Ang Pagpangita ni Solomon sang Kalipay	108
Dugang sa Basahon: Ang Importansya sang Doktrina sang Bibliya	111
Bokabularyo.....	113
Tultulanan sang Balaan nga Kasulatan.....	115

Pasiuna

Sa wala ka pa mag-umpisa sang imo pagtoon sa Bibliya, kon tumuluo ka ni Ginoong Jesu-Kristo, siguroha nga ginhinganlan mo ang imo mga sala sa pribado didto sa Dios nga Amay.

Kon itoad ta ang aton [nahibaloan] mga sala, matutum kag matarong Siya, kag magapatawad sang aton [nahibaloan] mga sala kag magatinlo sa aton sa tanan nga pagkadimatarong [wala nahibaloan ukon nakalimtan nga mga sala]. (1 Juan 1:9)

Niyan sa gilayon ara ka sa pakig-upod sa Dios, napun-an sang Balaan Espiritu, kag andam magtoon sing Doktrina sang Bibliya halin sa Pulong sang Dios.

“Ang Dios Espiritu, kag ang mga nagasimba sa Iya kinahanglan magsimba sa [sa pagpuno sang] espiritu kag [bibliyanhong] kamatuuran.” (Juan 4:24)

Kon wala ka pa gid sa kinaugalingon nagtoo kay Jesu-Kristo subong imo Manluluwas, ang harambalon indi ang pagnganlan sang imo mga sala. Ang harambalon amo ang pagtoo lamang sa kay Kristo lamang.

“Ang nagtoo sa Anak may kabuhi nga walay katapusan; apang ang wala nagatuman [sa sugo agud magtoo] sa Anak indi makakita sang kinabuhi, kondi ang kasingkal sang Dios nagapabilin sa iya.” (Juan 3:36)

KAY ANG PULONG SANG DIOS buhi kag gamhanan, matalum pa sa bisan ano nga espada nga duha sing sulab, nga nagalapus tubtub sa nautlan sang kalag kag espiritu, sang mga lualutahan kag utok, kag nagahantup sang mga hunahuna kag mga tinutuyo sang tagiposoon. (Mga Hebreo 4:12)

Ang bug-os nga Kasulatan ginbugna sang Dios kag mapuslanon sa pagpanudlo, sa pagsabdong, sa pagsaway, kag sa paghanas sa pagkamatarong, agud nga ang tawo sang Dios mahimpit, nga masangkapan nga sa tagsa ka maayong buhat. (2 Timoteo 3:16–17)

Magtinguha sing maayo gid sa pagpakita sang imo kaugalingon sa Dios subong nga pinakamaayo, manugpangabudlay nga indi kinahanglan magkahuya, nga nagagamit sing matadlong sang pulong sang kamatuuran. (2 Timoteo 2:15)

ANG PERPEKTONG TALAKSAN

ANG PULONG “PAGKANON” GINKUHA halin sa Griyegong pulong (*kanon*), sa diin orihinal nga nagkahulugan baston ukon talaksan, gani—isa ka inugtakup nga bilugon ukon sulundan (Mga Taga-Galacia 6:16; Mga Taga-Filipos 3:16). Amo ini ang eksakto kon ano ang Bibliya—isa ka sulundan kag talaksan—ang divine kag hingpit nga talaksan. Suno sa pagpakahulugan sang mga pagkamatuud, ang kanon sang Balaan nga Kasulatan amo ang tinipon nga madamong mga libro sa isa ka libro, ang aton Bibliya.

Ang Bibliya amo lamang ang masaligan nga ginhalinan sang impormasyon nahanungud sa walay katapusan nga kaluwasan kag sang pirilian—ang walay katapusan nga silot (Juan 3:36). Samtang ang walay katapusan nga kaluwasan subong ka simple sang “Magtoo sa kay Ginoong Jesu-Kristo, kag maluwas ka” (Mga Binuhatan 16:31), ang pagtoon kag ang paghangup sang madamong mga aspeto sini kag ang mga resulta puwede mangin komplikado kaayo. Labing importante, ang Bibliya amo ang ginpahayag nga “huna-huna ni Kristo” (1 Mga Taga-Corinto 2:16), kag sa subong sini, may unud nga kinahanglanong impormasyon para sa

tumuluo sa sini nga tinion.

Ini amo ang akon katuyoan sa pagpakita kon paano naton naangkon ining labing kinahanglanon nga dokumento, halin sa mismong pagsugod tubtub sa naimprinta nga pahina, kag ipresenta ang kaangtanan sini sa kasaysayan kag ang mga epekto sini sa katawhan. Ini nga pagtoon dapat maghatag sing mas madalum nga pagkilala sang importansya kag pagtahod para sa Pulong sang Dios bilang imo labing malahalon kaayong ginapanag-iyahan.

ANG PANUBLION NI PEDRO

Huo, ginapaminsar ko nga makasugata ini [nagakaigo], tubtub nga ari ko sa sini nga lawas, agud pukawon kamo pinaagi sa pagpahinumdum sa *inyo*. (2 Pedro 1:13)¹

Si Pedro nangin isa ka tagumatayon nga tawo, apang bisan pa sina tubtub nga may nabilin pa siya nga ginhawa, ginakabig niya ini nga ginakinahanglan pukawon pirmi ang mga tumuluo nga balikbalikan ka toon ang mga doktrina tubtub nga indi sila malipatan. Tungud nga nagakanubo na ang tinion, ang estilo ni Pedro manubo pero bus-ok, kag malig-on. Wala siya nagakinahanglan sing simpatiya. Sa pagkamatuud siya nagasiling, “Mapatay na ako—gani ano? Indi maghibi tungud sa akon. Ang akon tinutuyo amo ang

---

1. Luwas kon gintumod, ang Balaan nga Kasulatan nga mga kinutlo amo ang mga ginbadbad sang manunulat halin sa orihinal nga Hebreo kag Griyego. Ang dugang nga mga kasayuran nga gimarkahan KJV mga ginkutlo halin sa King James Version. Ang kinorsitihan nga komentaryo nagapaklaro sang kahulugan, nagapaathag sang exegesis, ukon may kaangtanan sa dalanon nga ginadiskusyonan karon. Ang mga nakarekord nga mga pagtoon sa Bibliya nakahanda na sa R. B. Thieme Jr., Bible Ministries, Houston, Texas.

magbilin sang doktrina sa inyo mga kalag, kag magapadayon ako sa pagtudlo tubtub sa katapusan. Gani padayon sa pagtipon sang doktrina sa inyo tuo nga mga burubilog.”

Nakit-an bala ninyo ang importante nga punto diri sini? Si Pedro pinalangga gid kaayo. May nangin kinaandan nga magsandig kay Pedro, apang sa madali na lang gid wala na siya dira agud masandigan. Ginapilit ni Pedro nga kinahanglan indi gid nila gamiton siya subong isa ka sungkod; sa baylo kinahanglan magtoon sila agud magsandig sa Pulong sang Dios kag sa mga doktrina nga ginatudlo sini. Ang pagtaliwan ni Pedro sa eksena dapat indi makahimo sang diperensya—ang mga manunudlo sa Bibliya mag-abot kag magbiya—sa sini indi ang tawo kondi ang mensahe amo ang importante. Indi ka magsentro sing panan-aw sa tawo; magsentro ka sing panan-aw sa Pulong sang Dios kag magpabilin dira sa ila.

Ang doktrina nakasakdag sa kay Pedro sa madamong mga pagtilaw kag mga paghingabot. Sang wala pa siya mapatay, luyag niya magbilin sa panublion sa mga tumuluo nga wala sing bisan isa nga makakuha sini sa ila—ang reyalidad sang Bibliya.

Kay wala kami nagsunud sang mga sugilanon nga pinatopato, sang pagpakilala namon sa inyo sang gahum kag pag-abot sang aton Ginoong Jesu-Kristo, kondi mga saksi kami nga nakakita sang iya pagkaharianon. (2 Pedro 1:16)

Daw sa ano ka mas dako nga paagi sing pagpamatuud sang kamatuuran kay sa masiling, “Nakita namon ini sa amon kaugalingong mga mata kag nabatian namon ini sa amon kaugalingong mga dalunggan.” Ang ganhaang mata kag ang ganhaang dalunggan amo ang labing kinahanglanong

mga bahin para sa pag-inoino dira sa sistema sang paggamit sang pinanilagan. Ano bala ang mas matuud kay sa pagkakita kag pagkabati? Sugiran ko kamo kon ano gid ang dapat *sini*—ang Pulong sang Dios!

Dira sa 2 Pedro 1, si Pedro nagadokumento sang eksperyensya nga iya ginpaambit sa kay Santiago kag kay Juan—ang Pagbag-o sang hitsura (Mateo 16:28; 17:1–8). Nakita nila si Jesu-Kristo subong nga magapakita Siya sa Ikaduhang Pagkari; makita man gani nila ang tingog sang Amay. Gani bisan pa sina si Pedro nagsulat nga may pinakadako nga pagtoo.

May ara man kita [dira sa nasulat na nga Pulong] sing mas siguradong pulong sang tagna [ang bibliyanhong pagsaysay nahanungud sang Ikaduhang Pagkari mas masaligan kay sa ila nasuno sa pinanilagan nga Pagbag-o sang hitsura]; sa diin maayo gid sa inyo nga hatagan ninyo ini sing pagtalupangud. (2 Pedro 1:19a)

Gintapos ni Pedro ang iya salaysay pinaagi sa pagpun-tirya sang mga tumuluo nahanungud sang ginhalinan sang Balaan nga Kasulatan (2 Pedro 1:20–21). Gani, ang Dios nagapamatuud sang Iya Pulong, nga mangin ara sa Balaan nga mga Kasulatan (Salmo 138:2) ukon ara sa kalag sang tumuluo. Ang tawo nagaabot kag nagabiya, “apang ang pulong sang Ginoo nagapabilin sa walay katubtuban” (1 Pedro 1:25a).

ANG GINHALINAN SANG BALAAN NGA MGA KASULATAN

Ang Bibliya amo ang labing bililhon kag labi ka importanteng rekord nga nakilala ukon makilala sa sining kalibutan bisan sa kasan-o. Agud nga mahangpan kon paano naton nakuha ang aton Bibliya, ginakinahanglan gid nga hatagan naton sing konsiderasyon ang kabangdanan nga nagahimo sini nga libro kon ano ang nagapamatuud nga—ang nasulat na nga Pulong sang Dios!

Agud mahangpan ini anay, nga walay tagna sang balaan nga kasulatan ang may bisan anong pribadong pagpakahulugan. Kay ang tagna wala nag-abot sadto anay nga panahon pinaagi sa pagbuut sang tawo: kondi ang balaan nga mga tawo sang Dios naghambal *subong sang sila mga* gintandog sang Balaan Espiritu. (2 Pedro 1:20–21)

Sa bersikulo 20, may ara kita sing negatibong ginhalian sang Bibliya; sa besikulo 21, may ara kita sing positibo nga ginhalian sang Bibliya. Ang hapaw nga pagbasa sa bersikulo 20 nagasugyot nga ini nga bersikulo nagahambal sang pagpakahulugan. Sa orihinal nga lenggwahe (Griyego), ang harambalon indi ang pagpakahulugan kondi ang ginhalian. Ang ginhalian sang Balaan nga Kasulatan amo ang isa sa unang mga butang nga dapat hangpon sang kada tumuluo nahanungud sa Pulong sang Dios. Gani tugoti nga hatagan ko kamo sang ginhusto nga pagbadbad sang sining duha ka mga bersikulo:

Agud mahangpan ini anay, nga walay tagna sa Balaan nga Kasulatan ang nagahalin sa kaugalingong pagbutyag sang tawo. Kay ang tagna nag-abot indi sadto anay nga panahon pinaagi sa pagbuut sang tawo, kondi sa balaan nga mga tawo sang Dios nga naghambal subong nga natandog sila sang Balaan Espiritu.

Ini nagakahulugan nga ang Dios Balaan Espiritu gani nagtuytuy sa mga manunulat sang Balaan nga Kasulatan nga sa walay pagbaylo sang ila personalidad, bokabularyo, katukuran sang kasayuran, ukon sang mabinatyagon nga suludan, ang kompleto kag nag-alalangot nga paminsaron sang Dios nahanungud sa tawo nakarekord sa ila kaugalingong lenggwahe kag tumandok nga hinambalan. Subong resulta, sa pagkamatuud may ara kita sa Balaan nga Kasulatan sing hunahuna ni Kristo—ang Pulong sang Dios—ang divine nga palanan-awon subong sang ginpahayag ini sa tawhanon nga terminolohiya sa idalum sang palatukuran sang inspirasyon. Ang doktrina sang inspirasyon nagaaplikar lamang sa orihinal nga mga lenggwahe sang Balaan nga Kasulatan kag nagagarantiya sang ila pagkaeksakto.

Ang bug-os balaan nga kasulatan *amo* ang ginhatag pinaagi sa inspirasyon sang Dios, kag *amo* ang mapuslanon para sa doktrina, para sa pagsaway, para sa pagtadlong, para sa pagtudlo sa pagkamatarong. (2 Timoteo 3:16)

Ang “bug-os balaan nga kasulatan” nagalakis sining duha sing Daan kag sang Bag-ong mga Katipan. Ang “bug-os balaan nga kasulatan *amo* ang ginhatag pinaagi sa

inspirasyon sang Dios” nagasiling sang eksakto sa Griyego, ang “Bug-os balaan nga kasulatan ginbugna-sang Dios.” ang matuud nga konsepto sang inspirasyon amo ini: mga paminsaron sang Dios, Iya mga doktrina, Iya plano, Iya mga saad, kag ang tanang butang nga gusto sang Dios nga mahibal-an naton ginpasa sa tawhanong mga manunulat sang Balaan nga Kasulatan. Dason, pinaagi sa gahum sang Espiritu, ila ginrekord ini nga pahayag sa pagsulat.

Ang Ikaduhang Timoteo 3:16 nagalista sang apat ka mga kategorya sang mga benepisyo halin sa Balaan nga mga Kasulatan:

“Doktrina.” Ang doktrina amo ang hunahuna ni Kristo (1 Mga Taga-Corinto 2:16). Ang doktrina amo ang suma total sang divine nga palanan-awon sang kinabuhi (Isaias 55:8–9) kag gani, dapat, mangin ang basihan sang aton pamaagi sang pagginawi sa sining tinion kag sang aton pagsalig para sa palaabuton.

“Pagsaway.” Kon magtoon sa Bibliya kag mamati sa gintudlo sini, kasami nga masaway ka. Ang pag-usisa sang Balaan nga Kasulatan kasami nagapahayag sang mga bahin sang kaluyahon sa diin kita napaslawan. Ang palatukuran simple nga ang Pulong sang Dios nagapahanumdum sa aton, kag sa tama gid. Ini nagapakita sa aton kon diin kita nasayup subong man kon diin kita tama.

“Pagtadlong.” Ang pagsaway dapat pirmi gid nagatuytuy sa pagtadlong. Ang bibliyanhong pagtadlong nagaresulta sa paggamit sang walay limitasyong nagapanghikot nga mga pagkabutang sa diin makaangkon kita sang perpektong kalipay, kalinong, kag kalig-on.

“Panudlo sa pagkamatarong.”Ini nagalakip sang intero nga nasakupan sang Ebanghelyo kag nagapakita kon sa ano nga pamaagi ang Dios makadala sang

makasasala kag himoon siya nga matarong pinaagi sa trabaho ni Kristo.²

Agud nga ang tawo sang Dios mangin perpekto, bug-os nga masangkapan sang tanang maa-yong mga buhat. (2 Timoteo 3:17)

Ang “agud nga” nagapakilala sang tumbok nga katu-yoan, nga ginbutang sa atubangan naton sa tinutuyo sang ganansya sang Balaan nga mga Kasulatan. Ini nga katu-yoan amo nga ang tumuluo puwede mangin hamtong kag bug-os nga masangkapan sa tanang maayong mga buhat. Sa Griyego (*exartizo*), “bug-os nga nasangkapan,” amo ang ara sa perfect tense, nga nagakahulugan “nasangkapan sadtong nagligad nga may resulta nga nagapabilin nga pirmi nasangkapan.” Gani makita naton nga ang divine nga nainspiradong Balaan nga mga Kasulatan nasudlan sang tanang impormasyon nga ginakinahanglan para sa pagprodukto sang divine nga kaayo.³

ANG DOKTRINA SANG INSPIRASYON

Ang Palatukuran sang Inspirasyon

Ang Griyegong pangalan, (*theopneustos*), ukon “gin-bugna-sang Dios” (2 Timoteo 3:16), nagakinahanglan sing palatukuran sang inspirasyon kag nagalakip sining duha

---

2. R. B. Thieme, Jr., *Ang Balabag* (Houston: R. B. Thieme, Jr., Bible Ministries, 2014). Sa palaabuton, ang dugang kasayuran sa akon mga libro magasambit lamang sang manunulat, titulo, petsa sang pagbantala, (sa unang kasayuran), kag (mga)pahina.

3. Thieme, *Ang Divine nga Paglarawan sang Kasaysayan: Mga Pagdumala kag ang Simbahan* (2021), 196–201.

ang pagginhawa kag pagpusnga. Sa pagginhawa, ang Balaan Espiritu nga nagpasa sa tawhanong mga manunulat, kaangay kay Pablo, ang bug-os kag makatarunganong mensahe (2 Samuel 23:2–3; Isaias 59:21; Jeremias 1:9; Mateo 22:42–44; Marcos 12:36; Mga Binuhatan 4:24–25; 28:25). Sa pagpusnga, ang tawhanong mga manunulat sang Balaan nga Kasulatan gani nagsulat nga wala nagasikway sang ila tawhanong kinaalam, ila bokabularyo, ila kinaugalingong mga balatyagon, ila estilo sang pagbantala, ila personalidad ukon pagkapinasahi, Ang bug-os nga mensahe sang Dios para sa tawo permanenteng nakasulat nga may perpektong pagka-eksakto sa orihinal nga mga lenggwahe sang Balaan nga Kasulatan.

Ang Ginhalinan sang Balaan nga Kasulatan

Ang Balaan nga mga Kasulatan indi tawhanong palananawon, kondi nga ang paggamit sing Balaan Espiritu sang tawhanong mga aktibidad kag lenggwahe (2 Pedro 1:20–21).

Ang Bibliya amo ang hunahuna ni Kristo (1 Mga Taga-Corinto 2:16). Busa, Ini amo ang hingpit nga basihan para sa mga tumuluo (Salmo 138:2).

Ang Bibliya ara na sadtong nagligad pa. Subong ang hunahuna ni Kristo, ang Bibliya ara na sang wala pa ang tinion ginhimo sa nasulat na nga porma (Mga Hulubaton 8:22–31).

Ang pagpahayag sang wala pa ang pagkanon halin sa Dios nga natabo pinaagi sa Balaan Espiritu (2 Samuel 23:2; Ezequiel 2:2; 8:3; 11:1, 24; Miqueas 3:8; Mga Hebreo 3:7). Walay nangin nasulat nga Balaan Kasulatan tubtub sa tinion ni Moises. Sang wala pa ina nga tinion, ang Dios

Balaan Espiritu nagpahayag sang doktrina sa mga sakup sang katawhan.

May ara apat ka mga kategorya sang pagpahayag ang ginhatag sa Daan nga Katipan nga mga manalagna kag sa iban pa sang wala pa ang paggowa sang Balaan nga Kasulatan. Ang Dios nagpahayag sang lya kaugalingon kag sang lya plano pinaagi sa nahambal nga Pulong (Isaias 6:8–10), sa mga damgo (Genesis 15:12; 31:10–13, 24; Numeros 12:6; Daniel 10:9), mga panan-awon (1 Mga Hari 22:19; Isaias 1:1; 6:1) kag sa anghelon nga panudlo (Deuteronomio 33:2; Salmo 68:17; Mga Binuhatan 7:53; Mga Taga-Galacia 3:19).

Ang Kasangkaron sang Inspirasyon

WALA MAPAHAYAG NGA NAGLIGAD

Ang Bibliya nagalaragway sang makasaysayang mga pahayag kag mga detalye nga wala mapahayag sa tawo kag wala mapamatud-an sang tawhanong mga rekord (Genesis 1:11). Ang inspirasyon nagagarantiya sang pagka-eksakto sini nga mga panghitabo. Halimbawa, sa Isaias 14 kag sa Ezequiel 28, may ara kita duha ka mga pagsaysay sang pagpakasala ni Satanas.⁴ Si Satanas dugay na nga ara sang wala pa ang tawo; tubtub karon may kita sing sinulat, nga may perpektong pagkaeksakto, ang tanan nga gusto sang Dios nga mahibal-an naton nahanungud sa pagpakasala ni Satanas. May pila ka mga pagsaysay sang pagtuga sang bug-os kalibutan.⁵ Ini makit-an sa bug-

---

4. Thieme, *Si Satanas kag ang Demonyonismo* (2023).

5. Thieme, *Pagtuga, Kinagamo kag Pag-ayo* (2024).

os Balaan nga mga Kasulatan halin sa Genesis pakadto sa Isaias, pakadto sa Mga Taga-Colosas 1. Ang tawo walay mangin pamaagi sa paghibalo sining mga panghitabo kon indi tungud sang pagkamatuud nga ang Dios mismo ang Iya kaugalingon nagsangkap sang impormasyon pinaagi sa inspirasyon agud nga mahibaloan naton ang nahanungud sa nagligad nga eternidad.

ANG SINAUNANG KASAYSAYAN

Bisan pa nga ang Bibliya indi librong-tolon-an, may madamo ini unud nga makasaysayang mga kinutlo. Ini tanan mga kinahanglanon kag eksakto, kag nagaporma sang basihanang kag senaryo para sa pagpalapnag sang doktrina (isagogics). Pareho ka ulihi sa tungatunga sang-ika-beynte ka siglo, madamong mga eskolar sang kasaysayan ang naghiliusa sa pila ka mga arkiyolohiya kag nagsiling nga ang Bibliya nasayup nahanungud sa pila ka mga parte sang kasaysayan sini. Sanglit nga walay mga rekord nga makapamatuud sang makasaysayang pagkatinuud sang pila ka mga dalanon, ginpilit gid nila nga yadtong mga panghitabo wala gid natabo. Sugod sadto, bisan pa sina, may madamong mga nadiskubre sa sinaunang kalibutan, lakip ang pagbadbad nahanungud Ugaritic (ang paganong litelatura sang Canaanite) kag ang pagkinutkut sang Troy. Ining makasaysayang mga rekord nagapamatuud kag sa pagkamatuud nagapakita sang perpektong pagkaeksakto sang Balaan nga mga Kasulatan.

MAANGAYON NGA-TIPO SANG KASUGOAN

Sa pila ka mga bahin sang Pulong makakita ka sang

mga kasugoan nga nagadumala sang sarisaring mga bahin sang kada isa kag sang pungsudnong pagkinabuhi. Halimbawa, may ara Kasugoan sang Kada Isa, nga amo ang una sa apat ka divine nga mga institusyon.⁶ Ang tawo may hilway nga pagbuut, kag kag hilway siya sa pagpanghikot sa idalum sang iya kabubut-on. Puwede siya magdesisyon nga magdepende sa Dios ukon maghulag nga wala nakadepende sa Dios. Nakita man naton ang mga Kasugoan sang Pag-asawahay, Pamilya, kag sang Pungsudnong Linalang. Ini benepisyo para sa tawo nga masunud kag matuman sila.

Dugang pa sa divine nga mga institusyon, may mga madamo pa gid nga mga kasugoan ang makit-an sa Balaan nga Kasulatan. Halimbawa, ang Kasugoan ni Moises detalyadong nagalaragway sang mga kasugoan para sa kahilwayan, pagkapribado, kag proteksyon sang pagkabutang.⁷ Ang inspirasyon sang Balaan nga Kasulatan nagagarantiya nga ini amo ang divine nga mga kasugoan. Perpekto sila nga nagapahayag sang kinaiya sang Dios kag sang Iya pagbuut para sa katawhan sa diin sila ginhatag. Ang pagliwatliwat sa sini nga mga kasugoan sa Balaan nga Kasulatan nagapakita sang ila aplikasyon sa kada henerasyon.

ANG PAGDIKTA KAG ANG TAGNA

Ang iban nga bahin sang Bibliya may unud nga direktang mga kinutlo halin sa Dios. May higayon nga, ang Dios nagapahibalo sang palaabuton nga mga panghitabo

---

6. Thieme, *Kahilwayan pinaagi sa Kadaugan sang Militar* (2020), 9–38.

7. Thieme, *Lebitanhong mga Halad* (2022)

nga walay pamaagi ang tawo sa pagkakita nga daan ukon sa paghangup sa mismong tion sang ila pagkabutyag. Sang gindikta sang Dios sa mga manalagna sadto anay nahanungud sa pagkasakop sang mga Edomite (Ezequiel 25:12–14), ang kada isa nanghikay. Ngaa man, Ang gamhanang mga Edomite indi gid puwede piyerdihon! Apang ang ila duta nangin duug sang kamingaw subong nga ginsiling sang Dios nga mangin amo sini.

Isa pa ka halimbawa sang pagdikta amo ang tagna sang pagkapukan sang Tyre, nga sa diin indi gid mapiyerde nga kota sa sulud sang mga siglo. Ang katawhan nagpangyam-id sa pagpakutpakot sang mga tropa nga nagamartsa panglat-as sa duta. Daw sa kaladlawan nga, ang tagna nangin eksakto: si Alexander the Great nagpatukod sang dalan sa mabasabasa nga mga duug halin sa pinakasentro pakadto sa siyudad sang isla. Ang Tyre napukan sa iya mga kamut nga eksakto subong sang gintagna.

Ang labing makahuluganon nga eksaktong duug nga mga gintagna sa Daan nga Katipan amo yadtong sa diin may kaangtanan sa persona kag trabaho ni Ginoong Jesu-Kristo. Halimbawa, ang Salmo 22 detalyadong nagalaragway sang mga panghitabo nahanungud sang krus, apang sa tinion sining mga tagna, ang paglansang sa krus wala mapahibalo sa mga Hudiyo.

Bisan subong nga ang kasaysayan amo ang nangin pagkatuman sang mga tagna sadtong nagligad, gani sa amo man ang mga tagna sang Tribulation, ang Ikaduhang Pagkari ni Kristo, kag ang Millennium matuman.

MAPANGAMOYON NGA LITERATURA

Ang Mga Salmo, Ambahanon ni Solomon, Ang Manug-

wali, kag Job amo ang ginsari subong ang mapangamoyoon nga literatura. Ang Dios nagagamit sang mga palaligban, ang mga kabug-aton, ang pag-uswag kag mga kadalag-an, subong man ang mga kapaslawan sang pila ka mga tumuluo, agud ipahayag ang lya plano kag mga palatukuran sang grasya.

ANG PAGREKORD SANG MGA KABUTIGAN

Ang rekord sang tawhanon ukon Satanason nga mga kabutigan sa teksto sang Balaan nga Kasulatan wala nagapahangup nga ang kabutigan amo ang kamatuuran, kon-di nga ang inspirasyon nagagarantiya sang pagkaeksakto sang butig. Halimbawa, may ara kita sang pag-estoryahanay sang yawa kag sang babayi didto sa Hardin (Genesis 3:1–5). Samtang amo ini ang eksakto nga ginsiling sang yawa, indi ini amo ang bug-os nga kamatuuran. Ang Libro sang Manugwali nagalista sang madamong sayup nga mga konsepto. Wala ini sing pagpanugot sang Dios, apang amo ang tama nga mga paminsaron ni Solomon sang siya ara sa gowa sing pagpakig-upod.

Ayhan magapaminsar ka nga ang subong ka kinahanglanong komunikasyon halin sa Dios subong nga nabaton sang tawo sa bug-os nga mga tinuig mahinalungon nga ginhan-ay para sa palaabuton nga kaliwatan didto sa duug nga may kasigurohan. Indi gid; ang mga bahin sang Pulong subong nga niyan naggolowa nadula ukon naguba. Bisan pa nga ang iban nakit-an sang subong ka temprano sang paghari ni Haring Josiah (2 Mga Hari 22:8), ini malambutan sang madamong mga siglo agud makit-an, mainoino, kag masululugpon ang nabug-os nga kanon sang Balaan nga Kasulatan. Madamong makakalapoy nga mga tinuig

sang mabudlay nga trabaho ang mangin palaabuton.

ANG TALYAMBONG SA PAGSULAT

May madamong mga paagi sang pag-atubang sang aton pagtoon nahanungud sang pagkanon. Magaumpisa kita sa isa ka hingpit nga kinahanglanon para marekord sang tawo kag gani mapreserba ang mga paminsaron kag mga pulong sang Dios sa bug-os nga mga henerasyon sa palaabuton—ang harambalon sang pagsulat.

Ang Kasaysayan sang Pagsulat

Ang pagsulat wala maggowa pinaagi sa isa ka kudlit sang pluma sang mangin-alamon—may kasaysayan ini sa diin may madamong mga kabangdanan kag mga bahin. Ang unang kabangdanan amo ang simbolo sang alpabeto; ikaduha, ang pulong; ikatatlo, ang dinalan. Ang mga simbolo sang alpabeto nagapresenta sang mga tingog; ang pulong amo ang representasyon sang ideya, kag ang dinalan nagapresenta sang paminsaron.

Ang unang bahin sang pagsulat amo ang pictograph—ang pinakaunang paninguha sang tawo agud marekord kag mapalapnag ang iya mga paminsaron sa nasulat nga porma. Naggamit siya sang mga laragway agud ipakita ang mga butang. Halimbawa, sa Hebreo nga lenggwahe ang letra (*aleph*) amo ang lalaki nga baka; ang (*bet*) naga-representa sang balay; ang (*gimmel*) nagasimbolo para sa kamelyo; ang (*dalet*) para sa puwertahan; kag sang iban pa. Orihinal nga, ini kag ang iban pa nga mga letra sang Hebreo nga alpabeto nagsimbolo para sa pictographic nga mga konsepto.

Ang sunud nga bahin sa kasaysayan sang pagsulat amo ang ideograph. Ang ideograph amo ang laragway sang isa ka ideya.

Sa ikatatlo nga bahin sang pagsulat may ara kita sing phonogram sa diin ang simbolo nagarepresenta sang tunog. Sa pagkamatuud, may ara tatlo ka mga sari sang phonogram: ang pulong phonogram, ang silaba phonogram, kag ang letra nga phonogram. Sa pulong nga phonogram ang simbolo nagakahulugan sang para sa intero nga pulong, kag ini nagakinahanglan sang alphabeto nga sa mga duha ukon tatlo ka libo ka mga simbolo. Sa silaba nga phonogram, ang simbolo nagakahulugan sang para sa silaba. Ini nga tipo sang silaba amo ang gingamit sa cuneiform nga pagsulat. Ang cuneiform amo ang pataliwis-nga hitsura sing pangsulat sang sinauna nga mga Assyrian, mga Babylonian, kag mga Persian. Ang silaba phonogram nagakinahanglan sing alpabeto sang iban sa mga apat ukon lima ka gatos ka mga silaba, samtang ang ikatatlo nga tipo, ang letra nga phonogram, nagakinahanglan sang sa mga beynte tubtub trenta ka mga letra.

Ang tanang orihinal nga mga lenggwahe sang Pulong sang Dios ginhimo sa letra nga phonogram ukon, subong sang ginatawag ta ini nga, alpabeto. Ang Hebreo, ang Chaldean, ang Aramic, kag ang Griyego nga mga lenggwahe amo ang sa alpabeto nga mga lenggwahe. Basi nakita mo na ang ila mga letra kon kaisa kag ayhan nasuweto ka na sa ila. Tanan sining mga tipo sang pagsulat puwede makit-an sa arkeyolohiko nga mga materyal nga natipon liwat, nga ang kadamoan may petsa sadto pa sang 2500 B.C.

Ang mga Materyal para sa Pagsulat

Ang mga nadiskubrihan tubtub karon, nagapakita nga ang pinakauna nga mga materyal sa pagsulat amo ang bato kag ang mga tigib. Ang mga arkeyologo nakakita kag nakakutkut sang mga haligi kag mga bato nga sarissari sing mga tipo. Upod sa labing bantog amo ang Behistun nga Bato halin sa katundanong Persia (modernong Iran), nga naghatag sa aton sang yabi sa cuneiform nga pagsulat.

Sadtong 1868, ang Moabite Stone nadiskubrihan sa sidlangan sang Suba sang Jordan sing isa ka German nga misyonero nga ginngalanan Klein. Lapit sa Dibon nasapwan niya ang daw sa kaangay sang itum nga mala-bolkan nga bato nga lapida, nga ang katunga-nakalubong sa balas. Ginhukas niya kag mausyosuhon nga gin-usisa ang nakaluk-it nga mga sinulat. Makit-an sila nga nangin mas tigulang pa kay sa bisan anong butang nga iya nakit-an na sa bisan kasan-o; dalidali, ginkuskus niya ang balas. Sang pagtangla niya, napalibutan na siya sing grupo sang lokal nga mga Bedouin. Ginapilit nila nga ila ini nga bato kag indi sila magapakigbahin sini. Nagtanyag si Klein nga baklon ang bato sa ila, apang nagsambit sila sang dimakatarunganong kantidad nga indi niya masarangan. Gani nagbiya siya didto pakadto sa Germany agud tilawan nga magtipon sang kuwarta nga iya ginkinahanglan.

Samtang nagalabay ang tion, ang French nga iskolar, si Clermont-Ganneau, nakabati nahanungud sang bato. Nagdalidali siya pakadto sa duug kag ginkopya ang mga nakasulat. Naggowa nga ini amo ang pinakadugay na kaayo nga sinulat sa Hebreo nga nakit-an sa bisan kasan-o, kag ini nagasugid sang istorya sang Ikaduhang Mga Hari, kapitulo 3. Sa gilayon ang French nga Gobyerno

nagsangkap sang kuwarta, kag si Clermont-Ganneau nagdaliddali balik sa duug. Ang bato wala na! Ang mga Bedouin, sa ila paghakaban bisan pa sa mas mataas nga presyo, nagbuka sang bato sa gagmay nga mga piraso. Ang French nga iskolar karon nagakinahanglan magpangita sang mga nagtaralsik nga bato kag gintilawan nga tipunon kag pormahon sa bulig sang kopya nga iya nahimo sadtong una niya nga biyahe. Sa karon nga panahon, ang nahimo liwat nga bato ara na sa Louvre.

Ang iban pa gid sini nga mga bato, ang Rosetta nga Bato, amo ang isa ka piraso nga bato sa bolkan nga nadiskubrihan sang mga arkeyologo ni Napoleon sadtong 1799 lapit sa Rosetta, Egypt. Ina nga piraso nagdala sang kasulbaran sa Egyptian nga heroglipiko kag karon makitan sa British nga Museyo. Bisin pa nga ang panglakaton ni Napoleon pakadto sa Egypt wala nakahimo sa pagkuha sing teritoryo para sa France, nangin sigurado ini sa pagpabakod para sa arkiyolohiya.

Ang ikaduhang pamaagi para sa pagsulat amo ang bakyas. Mga pila ka mga porma sang bakyas ang mga gingamit—silindro, ang may walo ka pusod nga silindro, kag ang magamay nga tapan nga mga piraso, nga puwede makarga sing masayon halin sa isa ka duug pakadto sa isa ka duug sang mga negosyante. Ining mga piraso sang bakyas perpektong ginpahamis kag ginsulatan samtang basa pa. Ang ginpataliwis nga lipak ukon ang pluma nga kolor krema ang gingamit agud makahimo sang marka didto sa bakyas, kag dason ang bakyas ginhurno sa init sang adlaw. Madamo sini nga mga sinulat nagdugay sa sulud sang sobra sa 4,500 ka tuig kag matahum nga ginpreserba para sa aton.

Ang isa pa gid nga materyal sa pagsulat nga nasambit man gani sa Bibliya, amo ang tingga (Job 19:24). Ang iban

nga sinaunang mga pagsulat sa tingga ara gihapon. Ang iban nga mga metal nga gingamit, una gid sa nga panahon sang Graeco-Romano nga kalibutan, amo ang bulawan, pilak, kag bronse. Mga pila sa sini ara man sa karon nga panahon, subong sang iban nga mga piraso sang garing nga nag-abot sa aton halin sa Africa kag Arabia.

Ang mga Romanhon, ang mga Egyptian, kag ang mga Etruscan tanan naghimo sang iban nga pagsulat sa lino. Diri sini, man, ang iban sa sining mga dokumento mga napreserba sa sini nga adlaw. Suno sa Daan kag sa Bag-o nga mga Katipan, bisan pa sina, ini mga nasulat sa bisan diin sa papiro, vellum, ukon pergamino.

Ang papiro, sa diin ginkuha naton sa pulong “papel,” amo ang nangin labing mahal sa tatlo. Ini amo ang hinimo sa kamut halin sa Egyptian nga tabun-ak nga gintawag papiro. Ang subok sang tanum ginsapsapan sing panipis nga n-porma sa dyurable kaayo nga tipo sang materyal sa pagsulat. Sa tinion sang pagsulat sang Bag-ong Katipan, ang papiro amo ang kasami nga gingamit. Sa walay pag-duhaduha si Pablo, Pedro, Santiago kag ang iban pa nga mga manunulat naggamit sing papiro para sa manuskrito sang Bag-ong Katipan.

Ang vellum amo ang mahinis nga tipo sang panit, nga gingamit sang mga manunulat sing sinaunang panahon. Una gid sa tanan ini ginhimo halin sa mga panit sang tin-day nga baka sing sinaunang mga panahon. Ang pergamino, ang indi man gid mahal nga halili para sa vellum, naghalin sa Griyego nga banwa sang Pergamon sa diin nagkuha sang Latin nga ngalan sini nga *pergamenum*. Ginhimo ini halin sa mga panit sang kanding ukon karnero nga ginpreparar kag ginpahinis sa binuga sa bulkan nga bato. Kaangay sang papiro, ining duha ang vellum kag pergamino ginsulatan sang pluma kag tinta. Ini nga mga

panit durable kaayo nga ang sinulat puwede mapanas kag ang mga panit paliwatliwat nga magamit. Kon indi tungud sang medyo bag-o pa lang nga nadiskubre nga syensya nga nagatugot sa aton nga masubay ang orihinal nga mga sinulat, madamo sing indi mabaylohan nga dukumento ang nangin bug-os nga nadula sa aton.

Ang mga tinta sang sinaunang kalibutan mga ginhimo halin sa agiw, biro sing suga, kag tagok, nga nagakina-hanglan palasawon sa tubig. Mga permanente sila, kag nangin lima ka mga kolor: itum (ang labing kasami nga gingamit), pula, berde, asul, kag dalag. Ang iban nga naintaan nga mga rekord mga sobra sa tatlo ka libo ka tuig ang kadugayon, apang ang tinta sa karon subong ka maayo subong sadtong sa panahon sang pagsulat. Nagaduhaduha ako nga ang bisan diin sa aton karon-nga inadlaw ang mga tinta mangin subong ka klaro nga mabasa sa tatlo ka libo ka tuig halin karon.

Ayhan ang pinakabantog nga sinaunang pluma amo ang balahibong pluma. Maimbentuhon nga gindisenyo, nagkuha ini sing ngalan halin sa kalong nga tabun-ak. Ini nga tabun-ak gin-utod sing malaba kag daw sa may gamay nga sistema sing pagkakalong sa diin ang tinta ginabutong. Ini ayhan nangin ang una naton nga tuburang mga pluma. Ang isa ka punta sang tabun-ak ginpataliwis sing maayo kag ginpabilin nga taliwis para sa pagsulat pinaagi sa gamay nga kutsilyo, nga sa diin ang kada iskolar nagdala sini sa iya para sa sina nga katuyoan. Sa wala gintuyo, nakuha naton ang English nga pulong “penknife” halin sa kapareho sini nga gamit sa pag-ayo sang mga pluma nga ginhimo halin sa balahibo sa pakpak sang dakong pispis.

Didto sa British Isles, ang pagsulat sa kahoy ukon sa panit sang kahoy nangin ordinaryo lamang. Ang Anglo-Saxon nga pulong para sa panit sang kahoy amo ang *boc*.

Bisan pa nga ang Anglo-Saxon kag ang English indi pareho nga lenggwahe, ini amo ang halin sa Anglo-Saxon nga pulong *boc* nga nakuha naton ang aton English nga pulong “book.” Samtang ang sistema sang pagsulat nag-uswag, ang tinabas nga mga tabla sang ulihi amo ang gingamit, labi na para sa katuyoan sang pagrekord sang sarisari nga mga tipo sang legal nga mga transaksyon.

Dason ang papel naimbento sang Chinese sadtong mga ikaduhang siglo A.D. Ini ginpresenta sa Arabia sang mga ikawalo nga siglo, apang wala nagamit sa Katundanon nga kalibutan tubtub sa ikanapulo nga siglo. Sang una, ang papel wala nagamit nahanungud sa Bibliya. Sadtong ika-trese nga siglo ang pabrika sang papel natukod sa Germany kag sang naimbento ni Gutenberg ang masaylosaylo nga tipo sang pag-imprinta sadtong 1450, ang papel nangingin mapuslanon. Nadiskubrihan ini nga pinaagi sa pang-imprintang makina kag sang papel, mahimo ang mga libro sing barato lamang kag pangdamoan; gani ang papel nag-pabilin nga ara karon.

Ang pagsulat nagprogreso kag nangingin madinalag-on sugod pa sadtong mga inadlaw sang sinaunang mga pictograph, kag ini nasiling nga ang pluma mas gamhanan kay sa espada. Sa pagkamatuud ini matuud kon nahanungud sa nasulat nga Pulong sang Dios.

Kay ang pulong sang Dios *amo ang* mapagsik [buhi], kag gamhanan [sa nagapanghikot nga kusog sini], kag mas matalum [mas makapilas] kay sa bisan anong duha sing sulab nga espada. (Mga Hebreo 4:12a)

APAT KA MGA TIPO SANG SINAUNANG MGA MANUSKRITO

Ang sinaunang mga manuskrito ginsarisari sa apat ka mga grupo. Ang una sini amo ang uncial nga mga manuskrito nga nasulat sa vellum ukon pergamino. Nasulat sila tanan sa dalagko nga mga letra nga walay pankuwit ukon mga espasyo sa tunga sang mga pulong ukon mga dinalan, ukon bisan mga parapo. Ang mga sintaksis (istraktura sang dinalan) lamang ang basihanang sang tanang pankuwit. Ang hinimong English nga bersyon sang uncial nga manuskrito kon tan-awon kaangay sini: `FORGODSOLOVEDTHEWORLDTHATHEGAVE`, kag iban pa.

Ang ikaduha nga tipo sang manuskrito amo ang gintawag nga minuskula. Ang mga petsa sini sadto pa sang ika-napulo nga siglo A.D. Makasiling ka gid pirmi sang isa ka minuskula nga manuskrito pinaagi sa medyo-uncial nga pagkasulat sini. Ini nga pagkasulat napauswag sang mga monghe sa panahon sang ika-pito, ika-walo, kag ika-siyam nga mga siglo kag nakadepende sa gagmay nga sinulat sa kamut nga mga letra, nga sa karon nagaporma sang basihanang sang aton modernong gagmay nga Romanhon ukon Griyegong mga letra.

Ang ikatatlo, amo ang aton mga leksyonaryo. Gani ginhinganlan sila tungud sa mga dalanon nga ara sa Bibliya kag sang katuyoan sa paggamit sa ila. Halimbawa, Abi lang ang isa ka pastor sa isa ka sinaunang mga simbahan luyag magbasa sang Mga Taga-Roma 5:1–12. Kopyahon niya ina nga bahin sang Pulong halin sa bisan diin sa orihinal nga teksto, halin sa Latin nga kopya, ukon sa pila ka iban pa nga sinaunang lenggwahe. Niyang iya isal-ot ini nga dalanon

sa iya nahan-ay nga panimbahon. Basi sa tungatunga sang iya mensahe luyag niya sakupon ang Mga Hebreo 4:1–3; sa amo man, pagakopyahon niya ina. Ayhan handum niya nga tapuson sa lain pa gid nga bersikulo, agud ina nga bersikulo makasulud sa iya leksyon. Ang pagtipon sang subong nga mga dalanon sa Bibliya nga ginpili para basahon sang serbisyo sang panimbahon nangin kilala bilang ang mga leksyonaryo. Sanglit nga madamo sa sining mga leksyonaryo ang indi maduhaduhaan nga mas sinauna pa kay sa mga manuskrito nga ara karon sa aton, dako ang ila mabulig sa pagpat-ud sing teksto sang orihinal nga pamulong sang Balaan nga Kasulatan.

Ang ika-apat nga tipo sang manuskrito amo ang simple nga gintawag papiro. Ining halalongan nga papel matapok kaayo kon pil-on apang puwede lukuton sa mga linukot nga mga basahon. Mabulahan nga, magamay nga pagkaguba ang natabo sang ini nga materyal nabodega sa mainit kaayo kag uga nga mga klima; ang napreserba sing maayo nga papiro nasapwan sa sinang mga petsa sang wala pa ang A.D. 200.

CODEX SINAITICUS

Nakautang ta sing dako sang aton ihibalo nahanungud sang Balaan nga mga Kasulatan sa isa ka maalamong ika-desi nuwebe-ka siglo nga iskolar sang Germany, nga naghinuyang sang iya kinabuhi sa pagtipon sang orihinal nga Bag-ong Katipan. Sa edad nga desi-nuwebe, ang bata-on nga si Konde Konstantin von Tischendorf nagpakibot sang iya mga propesor sang iya maathag nga ihibalo sang primera klase nga mga lenggwahe kag mga hinambalan sa sinaunang panahon. Sa paglabay sang pito ka tuig, napili

siya nga manunudlo didto sa Unibersidad sang Leipzig. Sang sunud nga tuig, ginbantala niya ang bag-ong edisyon sang Bag-ong Katipan nga Griyego.

Sa panahon sing pagpamulak sadtong 1844, si Tischendorf nagbiyahe pakadto sa Malapit nga Sidlangan. Sa lakat sang iya mga pagbiyahe, siya nakakadto sa Sinaitic Peninsula sa pagpangita sang daan nga monasteryo nga natabas halin sa bato didto sa kilid sing Bukid sang Sinai. Sanglit nga walay mga hotel ukon mga motel sadto nga mga panahon, ang mga biyahero kasami nga matulogan sa mga monasteryo. Sang si Tischendorf nag-abot didto sa Griyegong Orthodox nga monasteryo sang St. Catherine, gin-abi-abi siya sing tinagiposoon sang Russian nga mga monghe.

Pagkatapos sang isa ka manamit nga pagkaon kag sang nauna nga pagbisita, si Tischendorf nagpresenta sang iya sulat sang pagpakilala. Dason ginhatagan siya sing engrande nga paglibotlibot sa palibot kag sa mga establisimento kag gindala sa librerya. Nasub-an si Tischendorf sa iya nakit-an, apang nagpadayon siya sa pagpangukay sa mga nakatumpok nga yab-okon nga mga pergamino. Dason sa isa ka gamay nga kuwarto malapit sa librerya nakakita siya sing dako nga basurahan nga puno tubtub sa baba nga daw sa kaangay sang sinaunang vellum. Ang mga unud sang basurahan nakatigana sa dapugan—nga ang iban sini makabulig sa pagpainit sang iya kuwarto sa sina nga gab-i. Si Tischendorf nahadlok sa sina nga paminsaron. Diri sini, kon ang iya mga mata wala nangdaya sa iya, may nangin isa ka butang nga may matuud nga bili. Gulpi nga gin-umpisahan niya ka usisa ang mga papel. May ara pa gid bala sa sini nga sari sang materyal diri sa palibot? Kon ara, dalhon bala nila ini sa iya agud nga mausisa niya ini? Amo ini kon paano ni

Tischendorf nadiskubrihan ang 129 ka mga pahina sang kon ano ang nakilala sa karon nga panahon bilang ang Codex Sinaiticus, ukon ang Codex Aleph.

Masinulub-on nga, si Tischendorf indi gid 'makatago sang iya paminsaron' sing maayo. Nagmasadya ang iya dagway nga sa sina ang mga monghe nakahibalo nga may nakit-an siya nga malahalon kaayong butang sa sadto nga mga basurahan. Gani ginakinahanglan nga sugiran niya sila sang iya nadiskubrihan nga manuskrito nga posible sadto pa sang ikaduha nga siglo. Tugotan ayhan nila siya nga makuha ini? Sa gilayon nga nagbaylo ang panghunahuna sang mga monghe; ang sabat nangin indi. Indi madala ni Tischendorf ang mga papel upod sa iya, apang gintugotan siya nga mag-istar didto kag magsulat sing pila ka mga kopya. Mas sobra pa sina ang ginhimo ni Tischendorf; iya ginkopya ang manuskrito. Sang ulihi, pagkatapos sang malawig nga paghangyoanay, gintugotan siya nga magdala sing 43 sa 129 ka mga pahina nga iya nakit-an.

Halos katorse ka tuig ang nagligad bag-o ang tanan nga negosasyon para sa pagsaylo sini kag sang iban pa nga malahalon nga sinaunang mga dokumento—upod sini sa ila ang Sinulat ni Barnabas—gintapos. Ang pagka-interesado sang England sa sining mga manuskrito nabutyag. Nakibot ang mga monghe. Ano, ibaligya ang ila malahalon nga mga papel mga erehes? Mas gustuhon pa nila nga ihatag sila sa Russia—bilang pautang, syempre. Sa pagkamadinalag-on, kag sa bug-os nga pagsuporta sang Russia, si Tischendorf nagmadinalag-on sang iya premyo tungud sang dugang pa gid nga pagtoon. Iya ginmantala ang iya mga natukiban sadtong 1862. Ang Codex Sinaiticus amo gihapon ang isa sa pinakamaayo kag labing eksakto nga mga teksto nga ara sa aton sa karon nga panahon, kag ini nangin basihanang sang madamo nga mga pagbag-o kag mga paghusto sang

sinaunang mga edisyon sang Bibliya.

Nagligad ang mga tinuig. Dason sadtong 1933, Ang Russian nga mga Komunista nagdesisyon nga wala sila nagakinahanglan sang mga Bibliya, daan ukon bag-o, gani ginbaligya nila ang Codex Sinaiticus sa Great Britain sa 100,000 pounds sterling. Ang yukot nga mga pahina ginpahaulian kag ginbugkusan sa duha ka mga binahin kag ginbutang sa British nga Museyo. Sang ulihi naghimo sing potograpiya nga kopya kag ang mga kopya ginpadala sa mga librerya sa bug-os kalibutan.

CODEX VATICANUS

Pinaagi sa mga natukiban ni Tischendorf may nagamit ang mga iskolar sang kalibutan, ang bag-ong pagkainteresado sa sinaunang mga manuskrito napukaw. May tawo nga nakahinumdom sang iya kasaysayan kag natingala kon ano bala ang natabo sa daan nga mga manuskrito nga nadiskubrihan sang mga iskolar ni Napoleon didto sa Vatican nga librerya sang nabihag ang Papa.

Sa pagkamatuud, ang Codex Vaticanus, nga nakilala man subong ang Codex B, nakilala nga mangin sa kinse ka tuig nga mas dugay na kay sa Codex Sinaiticus (Codex Aleph). Ang Vaticanus sadto pa sang A. D. 325 ukon 350, kag basi nadala halin sa Sidlangan ni Papa Nicholas sadtong 1448. Tubtub sang Napoleonic nga mga Gira, ang manuskrito natago sa gowa nga kalibutan. Sadtong 1809, sang ginpahalin ni Napoleon ang Papa pakadto sa Avignon (sang ulihi sa Savona), nagkinahanglan sang singkwenta ka mga karo agud maghakot sing librerya sang Papa. Tungud sing pagkapukan ni Napoleon sadtong 1815, ang mga papel ginbalik sa Vatican bag-o pa ang bisan

sin-o makahigayon sa pag-usisa sa ila sing mahinalungon. Sa makaisa didto sa librerya sang Vatican, maimon nga ginbantayan sila sang mga Romano Katoliko.

Si Tischendorf man nagdesisyon nga imbestigahan ang Codex Vaticanus didto sa librerya sang Vatican. Pormal siya nga naghangyo sa Papa sing pagtugot nga mausisa ang manuskrito kag sa gilayon nga ginbalibaran. Sang ginpaathag niya nga propesor siya sang Bag-ong Katipan nga literatura didto sa Unibersidad sang Leipzig, ginhatagan siya sing panugot sang Papa nga ton-an ang manuskrito sa sulud sang anum ka oras lamang. Natabo ina sadtong tuig sang 1844. Paglabay sang isa ka tuig, ang abyan ni Tischendorf nga si Tregelles gintugotan nga mag-usisa sang manuskrito sa sulud sang pila ka adlaw. Syempre, ginakinahanglan magtugyan siya sa istrikto nga mga pamaagi sang seguridad. Ginkapkapan siya sa iya pagsulud kag sang iya paggowa. Indi siya makadala sing sinulat nga mga materyal kag indi siya puwede magkopya sang mga sulat. Ang manuskrito nakahumlad sa malapad nga lamesa kag puwede siya magbasa sini sa indi maglawig kay sa gintalana nga tinion. Dugang pa, may mga gwardya nga nagabantay sa iya sa bug-os nga tinion nga siya nagabasa.

Si Tregelles nagpauyon sa mga regulasyon sang Papa. Ginkapkapan siya samtang siya nagasulud kag nagagowa; wala gid sing piraso sang papel ukon galamiton sa pagsulat nga nakit-an sa iya. *Ginsaulo* ni Tregelles ang bahin sang teksto kada adlaw. Sang nakapauli na siya, maglingkod siya kag magsulat sinang parte sang Balaan nga Kasulatan nga iya nasaulo. Sa sunud nga adlaw mabalik siya sa Vatican agud ton-an sing bug-os ang sunud nga bahin sang Pulong. Nagpadayon ini sa sulud sang tingadlaw nga mga bakasyon. Amo ini ang isa sa pinakadako nga dalayawong kadalag-an sing pagsaulo sa tanan nga panahon! Naban-

tala ang iya trabaho, amo man ang ulihi nga gintrabaho upod sa amo man nga manuskrito ni Tischendorf. Sang ulihi amo ini ang nagpadalidali sa Vatican agud tugotan nga maglapnag ang potograpiya sang bug-os nga manuskrito sadtong 1890, nga magamit dayon sang mga iskolar sa bisan diin nga duug.

CODEX ALEXANDRINUS

Ang ikatatlong makapainteressado kaayo nga manuskrito, nga gamay lang gid kaayo nga mga katawhan ang nakahibalo, amo ang Codex Alexandrinus. Ining Griyegong lenggwahe nga manuskrito nasulat sadtong mga A. D. 450 didto sa Alexandria, Egypt. Daw sa wala gid sing naghatag sing bisan ano man nga pagtalupangud sini sa nagsunud nga mga tinuig. Sadtong 1621, sang si Cyril Lucar nangin patriyarka sang Griyegong Orthodox nga Simbahan, iya ginsaylo ang manuskrito didto sa Constantinople.

Si Lucar nagtugyan sa impluwensya sang Calvinistic nga panudlo, kag nakig-angot sa nanguna nga kalalakihan sang simbahan sa Katundanon nga kalibutan. Amo ina kon paano niya nahibaloan ang mahimulaton nga interes sang England sa sinaunang bibliyanhong mga manuskrito. Gani, sang ang British nga embahador, nga si Thomas Roe, natalana nga magpauli sa panimalay, ginpadala ni Lucar upod sa iya ang manuskrito bilang isa ka regalo para sa British nga katawhan. Ang matahum nga dokumento, Codex Alexandrinus, ginpresenta sa kay Haring Charles I sadtong 1627, sang kinse ka tuig lamang pagkatapos ang King James Version sang Bibliya nakompleto. Daw sa ano ka makasulubo nga naggowa ini sing ulihi na kaayo, tungud kay ining sinauna gid kaayo nga

manuskrito kuntani nakabulig sing dako gid sa husto nga pagpakahulugan sang English nga teksto.

EPHRAEMI RESCRIPTUS

Makabibihag gid nga hibaloon kon ano bala ang nata-bo sa pila ka dalagkong mga librerya sang nagligad kag subayon ang ila pagkahan-ay sa bug-os nga kasaysayan. Halimbawa, nahibaloan naton nga si Cleopatra luyag gid kaayo magbasa kag sa sina si Marc Antony tumalagsahon kaayo nga naluyag gid kay Cleopatra. Sang nabatian niya ang iya pagkaluyag kaayo sa mga libro, gindala ni Marc Antony ang iya sundalo sa isa sa dalagko nga mga librerya sang Asia Minor. Didto 'nagpagowa' siya sing 400,000 ka mga binahin sang literatura kag gindala sila pakadto sa Egypt bilang regalo para kay Cleopatra. Ang buhat nga kaangay sini mangin katumbas sa Librerya sang Kongreso nga nakawatan kag ginsaylo sa iban nga pungsod. Madamo sang dalagko nga mga librerya sang sinaunang kalibutan ang nadula, kag nahibal-an lamang naton nga nangin ara sila tungud kay ang kasaysayan nagsulat sini para sa aton.

Pareparehong makapainteresado nga diskubrihon ang pila ka sinaunang mga manuskrito, nga ginhunahuna nga nadula, nga sang ulihi nabawi. Ang isa sini amo ang kilala sa aton bilang Ephraemi Rescriptus, ukon Codex C. Ining pagkabawi sadtong ika-desi-sais nga siglo naglabot kay Catherine de Medici, nga amo ka ambisyoso sa iya pagkamaalam. Si Catherine nangin sakup sang makolor nga pamilya sang Italian nga nakabangon sa pagkadikilala pakadto sa dako kaayo nga kamanggagan kag kabantugan. Sa sulud sang halos tatlo ka gatos ka tuig, ang mga Medici nakahimo sang ngalan para sa ila mga kaugalingon, nga

nagdalagan sa nasakupan halin sa mga papa pakadto sa mga manughilo pakadto sa mga manug-isponsor sang mga talyambong. Ginpaupod nila ang ila mga kaugalingon sa dalagko nga mga balay sang Europe pinaagi sa pag-asawahay, kag si Catherine nangin asawa ni Haring Henry II sang France. Nanganak siya sing apat ka mga anak nga lalaki nga sang ulihi, pinaagi sa iya pirmi nga mga pagmanipula, nangin mga hari.

Si Catherine de Medici nangin aresgado, daw sa hapaw lamang nga manugbasa, nga naghatag bili sang iya mga libro kag ginadala sila bisan diin siya magkadto. Sa iya mga paborito amo ang mga sermon sang isa ka Syrian nga teyologo, nga si Padre Ephraem. Sang napatay si Catherine, ang iya mga libro gindala didto sa Pungsudnong Libreria sang French didto sa Paris. Nakasalansan sila didto kag wala ginsapak sa sulud sang madugay nga panahon—mga eksaktong 245 ka tuig.

Sadtong 1834, ang isa ka estudyante sang teyolohiya nagdesisyon nga magsulat sang tesis sa mga sermon ni Padre Ephraem. Nagkadto siya sa Pungsudnong Libreria sang French kag nagpangayo sing pagpanugot nga magpagowa sang pila ka Medici nga mga Libro. Ginsilingan siya nga indi sila puwede kuhaon sa lugar, sanglit nga ang koleksyon may dako nga bili sa kasaysayan; apang bisan pa sina, gintugotan siya sa pag-usisa sang mga libro. Samtang nagabasa siya, ang suga nakasentro sa pahina nga sa diin makita gid ang mga espasyo sa kilid sang parapo sang vellum. Ang nakit-an sang estudyante sa madamo kaayo nga mga espasyo sa kilid sang parapo amo ang, sa pagkamatuud, ang mga linuk-it nga nauna pa sadtong sa kay Padre Ephraem. Sa pagkamatuud ang natabo amo nga sadtong 1553, sang si Padre Ephraem luyag magsulat sang iya mga sermon, maiwat kaayo ang papel

kag kabudlay pangitaon. Nakit-an niya ang pila ka nagamit na nga vellum didto sa sinaunang Syrian nga monasteryo kag ginpanas lamang niya ang nakasulat. Matuud nga ang mga espasyo sang parapo ara gihapon didto, apang ang iya kaugalingong mga sermon puwede masulat sa ibabaw nila. Sa walay pagbinagbinag sini, si Padre Ephraem nakapanas sang isa sa pinakamaayo sa tanan nga mga manuskrito sang Bibliya agud lang nga masulat ang iya kaugalingong mga sermon!

Sa gilayon, ang alerto nga estudyante nangin mas interesado pa gid sa kon ano ang napanas ni Padre Ephraem kay sa kon ano ang iya nasulat. Pinaagi sa paggamit sang mga kemikal, ang orihinal nga manuskrito nabalik. Aton ginatawag ining tipo sang manuskrito nga palimpsest, nga nagakahulugan ginpanas ini kag ginsulatan liwat. Ining isa ka pinasahi nakilala bilang Ephraemi Rescriptus; sa lain nga mga pamulong, ginsampaw ni Ephraem ini sa ibabaw. Sugod pa sang pagkadiskubre sini, ang manuskrito ginkuha sa mga nakasalansan nga literatura kag ginbutang kon sa diin ini dapat—sa nakasalansan nga Bibliya didto sa librerya sang Paris.

ANG MGA PAPIRO

Ang Oxyrhynchos nga mga Manuskrito

Ang mga nasapwan nga arkeyolohiko nakasangkap sa aton sang dugang nga malahalang mga manuskrito sang nagligad. Sadtong mga 1900, ang propesor sang Unibersidad sang Oxford, nga si Dr. Grenfell kag si Dr. Hunt, nagkadto sa Oxyrhynchos didto sa Takas sang Egypt, sa katuran sang Nile. Nagapanghalughog sila sang sinau-

nang mga manggad kag sang baratuhon nga mga alahas nga pilak kag bulawan nga nalubong sa mga lulubngan. Sa panahon sa lakat sang ila mga pagpangutkut sa sadto anay nga punong probinsya, nakaabot sila sa dako kaayo nga salas nga puno sang mga butang, ginpreserba nga mga buaya. Nagamohan kag napaslawan sila; nagdahum sila nga makasapo sang malahalon nga talyambong mga kamanggaran kag mga alahas sa dalagkong kwarto, indi ang duha ka libo nga mga ginpreseba nga mga buaya! Posible nga sa pihak nga bahin sang kwarto makakita sila sang kon ano ang ila ginapangita—kag sa pagkamatuud nakita gid nila. Nakit-an nila ang madamong mga malahalong mga antigo nga ara pa gihapon sa British nga museyo sa karon nga panahon, nga ginbulubanta nga nagabili sang mga minilyon ka mga dolyares. Ining nasapwan ma-iwat nga ipaanggid, apang bisan pa sina, sa ila pagkadiskubre sang mas dalagko nga mga manggad—ang naggowa nga pagdiskubre medyo paagi sa aksidente.

Agud makalambot sa pihak nga bahin sang dako nga kwarto, ginakinahanglan nga kuhaon ang mga buaya sa alagyan. Ini nangin makakalapoy nga obra, apang napuslan gid ini sing maayo. Sang ang isa sa nitibo nga mga manug-obra nadusmo kag natumba, ang buaya nga iya ginakarga nakabunggo sa matalum nga bato kag nabuka. Nagmura-rat ang mga mata ni Dr. Grenfell sa pagkakibot sa kon ano ang iya nakita: Sa sulud sina nga buaya amo ang mga papiro! Sa pagsayasat, nakit-an nila sa sulud sang mga ginpreserba nga buaya ang intero nga librerya sang sinaunang kalibutan—indi lamang isa, kondi madamong nagkalainlain nga mga sari sang mga manuskrito. Ini naglakip sang pila ka bibliyanhong mga manuskrito halin sa ikaduhang siglo—halos parehong tinion sang awtograpiya sang Bag-ong Katipan sang Balaan nga mga Kasulatan.

Diri man ara ang gramatika kag etimolohiya nga mga libro nga nagtuytuy sa dugang pa nga mga nadiskubre nga mga palatukuran nga naglakip sang sintaksis kag gramatika sang koine nga Griyego,⁸ nga aton gihapon ginagamit karon nga panahon. Ang Oxyrhynchos nga Papiro puwede makit-an sa mga museyo sang Egypt kag Britain. Apang bisan pa sina, ang tanang mga pagtoon nahanungud sa sadtong mga papiro wala gid nakompleto.

Ang Chester Beatty nga mga Papiro

May nagadamo nga paghinamhinam sa pagdiskubre sang mga papiro kag ang kada isa nagsugod na sa pagpanghalughog sa ila. Indi maisip nga gagmay mga bungyod kag mga balas ang ginpangutkut, kag madamo ang naggolowa nga nangin tumpok sang mga basura lamang sang nagligad, nga amo ang mga piraso sang mga tabla, mga plorera, mga buka nga kulon—mga pahinumdom sing madugay na kaayong nagligad nga kinabuhi. Ang mga Arabo, nga indi magpapiyerde, nagsugod sang ila kaugalingong pagpangita sang manggad. Nagdala sila sing madamong malahalang mga manggad kag ginlibod ini sa bisan ka sin-o kag sa tanang mga manugbakal. Gani, sa nagkalainlaing duug, naggolowa ang mga piraso sang bibliyanhong mga sinulat. Lakip sini amo ang sinaunang libreryas ang Hudiyong templo sadtong ikapito siglo B. C., nga nadiskubre didto sa Elephantine, Egypt, sa panahon sang mga tinuig 1906 tubtub sa 1908.

Ang isa pa gid nga dakong nadiskubre natabo sadtong

---

8. Ang koine nga Griyego ginkabig nga ordinaryong Griyego sang unang siglo. Tanawa ang Thieme, *Daniel Mga Kapitulo Uno tubtub Sais* (2020), 49–50.

Nobyembre 19, 1931, sang ang Chester Beatty nga mga Papiro nakit-an. Si Chester Beatty isa ka milyonaryo halin sa Philadelphia nga nagpanglakaton sa Palestine kag sa Egypt. Nabatian niya nga ang pila ka papiro sang Daan nga Katipan sa Griyego gintanyag nga ibaligya. Bisan pa nga ang presyo nangin sobra ka mahal, ginbayaran dayon ini ni Beatty. Dason ginduhol niya dayon ang interong koleksyon sang mga dokumento sa duha ka mga iskolar, nga si F. G. Kenyon kag si H. A. Sanders. Ang detalyadong pagtoon sining ikaduha— kag ikatatlong-siglo nga mga papiro nagbutyag sang pila ka nagkaradula nga mga papel sang Codex Sinaiticus, ang mga bahin sang Mga Sinulat ni Pablo kag ang apat ka mga Ebanghelyo. Ang ‘mga kinawat’ nangin katumbas lang sang iya ginbayaran. Ini nga koleksyon sa karon ginatipigan didto sa Unibersidad sang Pennsylvania.

Ang Trabaho ni Deissmann

Ang padayong-nagadamo nga pagsangkap sang bag-ong nakit-an nga mga papiro nagsangkap sang mabugana nga materyal para sa pagtukib kag pag-usisa sang maalam nga mga pilologo. Nakautang kita sing dako sa grupo sang kilala kaayong German nga mga iskolar nga, sa idalum sang liderato ni Adolph Deissmann, nga naghimo sing bag-ong pagpaklaro sa lenggwahe sa Bag-ong Katipan. Ang iya pagtoon nagpaklaro sang bokabularyo, gramatika, kag sintaksis sang koine nga Griyego.⁹ *Kasanag halin sa Sina-unang Sidlangan*, ginbadbad halin sa German, amo ang isa

---

9. Ginbadbad halin sa H. S. Miller, *General Biblical Introduction: From God to Us* (Houghton, NY: The Word-Bearer Press, 1937), 211.

ka makawili nga libro sa sini nga harambalon kag may ara pila ka mga nasapwan ni Deissmann.

Ang mga Linukot nga Basahon sang Dead Sea

Sadtong 1947, ang kinse-anyos nga Bedouin nga batang lalaki nagsunud sa kanding nga natalang. Sang wala niya gintuyo nga naghaboy sang gamay nga bato sa litik sang bato, nakibot siya sa tunog sang buka nga kulon. Sang ulihi nagbalik siya upod ang abyan agud laguladon ang kuweba. Diri nagkaladusmo sila sa pila ka porselana nga mga garapon nga may mahigko nga unud, sing nanimahong pergamino. Daw sa kaangay sang aksidenteng nasapwan amo ang bibliyanhong mga manuskrito nga nauna pa sa nakilalang pinakaunang Hebreo nga mga manuskrito sang Daan nga Katipan sang isa ka libo ka tuig. Ini naglakip sang kompletong libro ni Isaias. Ini nagakinahanglan sing madamong tinuig kag sang magamay nga kapalaran nga makaangkon sining mga linukot halin sa indi legal nga tiyanggihan sang Arabo, kag dugang pa nga pasensya sa paghangup sa ila kag sa pagpakahulugan. Wala sing pagaduhaduhaan, bisan pa sina, nga ang mga linukot tunay. Sa magasunud nga mga tinuig, madamong dugang nga mga koleksyon ang makit-an, lakip ang punong librerya sang mga Essene, ang isa ka sekta sang Hudiyo. Ang mga Linukot sang Dead Sea gin-ngalanan suno sa duug sa diin sila nakit-an.

Ano bala ang mapamatuud sa aton sining mga nadiskubrihan? Nga ang Dios nagsangkap para sa pagpreserba kag sang pagkasapo sang Iya nasulat nga mensahe, ang kanon sang Balaan nga Kasulatan.

ANG PAGKINAHANGLAN SANG KANON

Ngaa bala nga ang tumuluo nagakinahanglan sing ka-non sang Balaan nga Kasulatan? Ngaa bala nga ang sari-sari nga mga bahin sang divine nga napapagsik nga Pulong sang Dios gintipon kag ginbugkusan nga mangin libro nga gintawag ang Balaang Bibliya? Aton usisaon ang apat ka mga kabangdanan kon ngaa bala may ara sing klarong pagkinahanglan sang Kanon.

Una, agud nga ang mga tumuluo sa kada henerasyon puwedeng may kompletong pagbutyag halin sa Dios. Nagakinahanglan sila makahangup sang unang nadisen-yong plano sang Dios,¹⁰ ang pagdumala¹¹ sa kon kasan-o sila nagakinabuhi, sang ila relasyon sa anghelon nga pag-sinumpunganay,¹² subong man sa madamong iban pa nga mga palatukuran sang doktrina. Agud makapanghikot sa kalibutan sang yawa, ang mga tumuluo kinahanglan may sulundan kag talaksan sing hingpit nga awtoridad.

Kon bahin sa mga kahingpitan, walay ordinaryong tawo ang makahambal nga may awtoridad—bisan pa kon ano nga titulo ukon responsibilidad ang ihatag mo sa iya. Ang kada tawo may pila ka bahin sang limitasyon tungud kay nagapanag-iyang siya sang makasasala nga kinaiya.¹³ Bisan pa kon sa ano ka dako iya ikasarang ukon sa ano ka maalamon ang iya pang-inoino, wala gid sing hingpit nga awtoridad nga ginhatag sa bisan sin-o nga tawo. Ang hingpit nga awtoridad amo ang isa ka divine nga katungud.

May isa lamang ka sakup sang katawhan sa diin ginhatag

---

10. Thieme, *Ang Plano sang Dios* (2014).

11. Thieme, *Ang Divine nga Paglarawan sang Kasaysayan*.

12. Thieme, *Ang Anghelon nga Pagsinumpunganay* (2020).

13. Thieme, *Panumbalik kag Magpadayon!* (2016).

ang hingpit nga awtoridad—ang Dios-tawo, si Ginoong Jesu-Kristo (Mateo 28:18). Tungud kay wala Siya sa kalibutan kag didto sa tuo nga kamut sang Amay, kinahanglan Niya magbilin sang isa ka talaksan nga nagadala sing amo man nga awtoridad sa diin Siya naghambal sadtong panahon sang Iya pagpakatawo. Inang hingpit nga talaksan sang awtoridad makit-an sa Pulong sang Dios lamang (1 Mga Taga-Corinto 2:16).

Ang intero nga Bibliya amo ang Pulong sang Dios! Hinumdumi lamang nga ang aton Ginoo nagsiling sa Iya mga gintotonan,

May madamo pa nga mga butang ako nga inugsiling sa inyo, apang indi pa ninyo mahangpan sila karon. Apang bisan pa sina kon siya, ang Espiritu sang kamatuuran, mag-abot, magatuytuy siya sa inyo sa tanang kamatuuran. (Juan 16:12–13a)

Gani sigurado nga ang Bag-ong Katipan nga mga Sinulat nagadala sing amo man nga kabug-aton subong sadtong mga pulong nga ginhambal mismo sang Ginoo. Ginpatumod sila sa inyo kag sa akon.

Ikaduha, ang Kanon ginkinahanglan agud nga ang katawhan may sinulat nga Pulong sang Dios. Bisan kon mabi-nagbinag mo man ukon indi, ikaw nangin isa sa mga henerasyon sang mga tumuluo nga may ara ginapanagiyahan nga pinakadakong manggad sang bug-os nga panahon—ang nakompletong kanon sang Balaan nga Kasulatan! Walay mas makapakontento kag maganansyahon kay sa magpadayon sa ‘pagpangusisa’ sang Pulong sang Dios. Dugang pa sa doktrina sang Bibliya, ang Pulong may ara mga linibo ka mga saad sa diin ang Dios nagbutang

sang Iya pirma. Ang tanan gingarantiyahan sang mismong kinaiya sang Dios, kag ikaw kag ako nagaangkon sa ila dira sa sinulat.

Ini indi pirmi ang nangin kahimtangan, sanglit nga ang pagbutyag halin sa Dios sadtong naagligad nga mga pagdumala nag-abot sa tawo sa lain pa nga mga pamaagi. Sa pagsugod sing pagkakompleto sang kanon sang Balaan nga Kasulatan sadtong A. D. 96, ang tanang pagbutyag sing impormasyon nga wala sa Bibliya nauntat. Karon nga panahon, kon ang bisan sin-o ang nagaangkon nga ang Dios nagapakighambal sa iya pinaagi sa damgo ukon nau-rungan, nagamohan siya; ang Dios nagapakighambal sa aton pinaagi lamang sa Iya Pulong. Gani, agud makatoon, makahangup, kag makagamit sang Pulong sang Dios, ang doktrina sang Bibliya dapat matudlo sa pamaagi sang exegesis, kategorya, kag isagogic. Ang Dios naghimo sang kada pagsangkap nga kinahanglanon para sa aton paginoino kag paghangup sing unud sang divine nga libro tolon-an.¹⁴ Sa makaisa nga ginbaton mo si Jesu-Kristo subong imo Manluluwas, ina nga Libro dapat mangin imo manugtuytuy sa pagkinabuhi. Gani makita mo, dapat walay butang subong sang makaulugot, makapalapyo, makapamiserable para sa bisan kay sin-ong tumuluo. Ang kinabuhi dapat may kahulugan, katuyoan, kag kaathagan; ang Dios may espesyal nga plano para sa imo. Ang tanang butang nga sa bisan kasan-o kinahanglanon mo sa kinabuhi para sa pangsulud nga kalinong kag kalipay, para sapakamaayo kag kabakod kag kalig-on makit-an sa nakompleto na nga kanon sang Balaan nga Kasulatan. Walay halili para sa

---

14. Ining mga paghsangkap pinaagi sa grasya amo ang parte sang grasya nga galamiton para sa paginoino, ukon sang GGP. Tan-awa ang Thieme, *Ang Pagkamatinud-anon sang Kristohanon* (2019), 109–11.

doktrina sang Bibliya ukon para sa positibong kabubut-on nahanungud sini sa imo bahin.

Ikatatlo, may pagkinahanglan para sa pagpreserba kag sa sirkulasyon sang sagradong mga sinulat. Halimbawa, sadtong A. D. 320, ang Romanhong emperador nga si Diocletian nagsugo sang pagwasak sang tanang sagradong mga libro sang mga Kristohanon. Bisan pa nga si Diocletian wala nakatalupangud sini, ang iya mga paghingabot nag-akto bilang kabangdanan sa pagpadasig sing ginakinahanglan nga kasugtanan sang seryoso nga pagbinais. Ang mga teyologo nagabinais man sa pagpalakip sang Santiago, Mga Hebreo, kag Ikaduha kag Ikatatlong Juan sa Kanon; apang karon ina nga kontrobersiya ginakinahanglan sulbaron sing dalidali. Ang Romanhong mga sundalo manug-abot na agud tumanon ang sugo, gani ang mga Kristohanon nagpaninguha na sa pagpat-ud kon ano ang sagrado kag kon ano ang indi.

Ika-apat, dapat may ara gid sing sulundan ukon basihanan para sa pagkanon agud nga ang katawhan makahibalo kon sa diin nga mga sinulat ang suno sa nakanon. Ang inspiradong mga sinulat ginakinahanglan maprotektahan sa pagsulud sang wala-nakanon nga mga libro. Ang madamo kaayo nga tumpok sang literatura naggolowa sadtong unang tatlo ukon apat ka mga siglo, nga ang tanan sini gin-angkon nga masaligan kag ginbugna. Madamo kaayo sining literatura ang ginpauswag sang mga kulto sa pagpaninguha nga pamatud-an ang ila sayup nga teyolohiya ukon sayup nga pagtoo nga mga ideya. Nagsobra pa gid sila subong sang pagpadayon nga ang iban sini amo ang nadula nga mga mensahe ni Pablo. Ginakinahanglan nga may himoon nga magapat-ud kon ano nga mga libro ang nakanon kag kon ano ang wala-nakanon.

Sa tapos mangin Kristohanon ang Romanhong empe-

rador Constantine, interesado gid siya kaayo sang doktrina nga nangayo siya sing singkwenta ka mga kopya sang Balaan nga mga Kasulatan para sa mga simbahan sang iya bag-ong kapitolyo—ang Constantinople. Sa liwat ang pamangkutanon: Ano bala ang Balaan nga Kasulatan kag ano bala ang indi? Ini ginakinahanglan masulbar sa maka-isa. Ang mga escriba nagsugod na sang ila dako kaayo nga katungdanan sa kinamut nga pagsulat sing singkuwenta ka mga kopya nga ginpangayo sang emperador. Ang obra nakompleto sang wala pa mapatay si Constantine sadtong 337.

ANG BASIHANAN PARA SA PAGKANON SANG DAAN NGA KATIPAN

Tungud sing pagkatalupangud sang pagkinahanglan para sa Kanon, lima nga mga basihanan ang ginkauyonan. Sa sini nga basihanan, ang paglakip ukon indi paglakip sang siguradong mga libro dira sa Kanon sang ulihi napat-ud gid.

Ang Pagsayasat sang Inspirasyon

Ang libro bala halin sa divine nga ginhalinan (2 Pedro 1:21)? Ang malig-on kag nagapabilin nga libro sang ginkilala nga mensahero sang Dios, awtorisado sang Dios agud magpahibalo sang Iya pagbuut, ginbaton dayon subong ang Pulong sang Dios.

Ang Palatukuran sang Pangsulud nga Ebidensya

Ang pag-angkon bala sang inspirasyon sini padayon nga masuportahan sing nagakaigo pinaagi sa pagkatalu-pangud sang mga manunulat nga ini sa pagkamatuud sag-radong Balaan nga Kasulatan? May pat-ud nga mga dalanon sang Balaan nga Kasulatan nga nagapaathag sini nga palatukuran sang pagkanon. Halimbawa: Deuteronomio 31:24–26; Josue 1:8; Mga Hukum 3:4; Jeremias 36.

Ang Nehemias 8:1–8 isa ka kritikal nga dalanon, nga nagapresenta sing pagkamatuud nga ang katawhan natudloan na sing Pulong sang Dios. Sang si Daniel nabihag, nagdala siya sing kopya sang Daan nga Katipan subong nga ara na ini sadto pa. Pinaagi sa pagbasa sang mga tagna sa Jeremias 25:11–12 kag 29:10, iya nadiskubrihan nga ang Israel may palaabuton. Ini nasulat sa Daniel 9:2, 5–6. Ang isa pa ka dalanon nga klaro gid kaayo sa unang duha ka basihanan para sa pagkanon amo ang Zacarias 7:12.

Huo, ginhimo nila ang ila mga tagiposoon *subong* sang matig-a nga bato, basi nga makabati sila sang kasugoan, kag ang mga pulong nga ginpadala sang GINOO sing kasundalohan pinaagi sa iya Espiritu paagi sa unang mga manalagna: busa may nag-abot nga kasingkal halin sa GINOO sang kasundalohan.

Pagdokumento pinaagi sa Kinutlo

Ang Bag-ong Katipan may unud nga mga kinutlo halin

sa Daan nga Katipan nga ginhimo ni Jesu-Kristo kag sang iban pa nga nagdeklara sini nga Pulong sang Dios. May madamo kita sing subong nga mga dalanon, nga ang iban sa ila amo ang Mateo 22:29, kag Juan 5:39 kag 10:35.

Ang Kasugoan sang Pangpublikong Opisyal nga Aksyon

Ini isa ka makasaysayang kasugoan nga nagakinahanglan sing pangpublikong aksyon nga dapat mapatuman dayon sa seryosong pagdeklara sing isa ka bahin sang Balaan nga Kasulatan nga mangin Pulong sang Dios. May ilustrasyon kita sini dira sa Nehemias 8:5.

Kag ginbukad ni Esdras ang libro sa itololok sang bug-os nga katawhan; (kay nangin labaw siya sa bug-os nga katawhan kag sang nabukad niya ini, ang bug-os nga katawhan nagtindog.

Sang ang liberalism, sosyalismo, pagkarelihiyoso, kag legalismo makaagum sang malig-on nga posisyon sa isa ka pungsod, ina nga pungsudnong linalang sigurado nga naga-us. Ini nga sulundan sing pagtalikod sa tinoohan madamong beses nga ginsunud sang mga Hudiyo, nga nagresulta sing disiplina halin sa Dios (Levitico 26:14–39). Kasami nga ang pagkapiyerde sang militar (Deuteronomio 28:25) nagserbi nga pukawon ang mga Hudiyo sa isa ka pagtalupangud sang ila espirituhanong kahimtangan kag sang pagtalupangud sang ila pagkinahanglan para sa doktrina sang Bibliya. Ang mga manalagna ukon mga pari pangpubliko nga magabasa kag magatudlo sing Pulong sang Dios. Gani sa paghimo sini, ginakinahanglan nila

mahibal-an kon ano nga mga libro ang basahon sa subong nga okasyon.

Ang Kasugoan sang Kabangdanan kag Epekto

Ang kabangdanan amo ang pagka-ara sang Kanon, kag ang epekto amo ang pagkilala sang Kanon. Ang mga libro sang Daan nga Katipan wala nakanon tungud kay ginkilala sila sing Israel sang subong kondi nga halin sila sa divine nga ginhalinan. Ang inspirasyon amo ang hanas nga pamaagi sa diin naggolowa sila, kag amo ina ang naghimo sing pat-ud nga pagkanon sing mga libro. Gani puwede naton masiling nga ang pagkanon amo ang pagkilala sang kon ano ang ginhimo sang Dios sa ginsakupan sang komunikasyon. Ang mga dalanon kaangay sang 2 Mga Hari 22—23:2 kag Nehemias 8 *indi* mga makasaysayang mga pagsaysay sang pagpabakod sang Kanon kondi ang resulta sang pagkaara sang Kanon. Sa laing nga mga pamulong, ara ang Kanon; gani, ginkilala ini.

Ang Palatukuran sang Panggowa nga Ebidensya

May ara man sang iban nga mga ebidensya nga wala sa Bibliya nga nagtuytuy sa pagkakompleto sang Kanon. Sa tuig sang 586 B.C. nakita ang pagpatuman sang Dios sing ikalimang serye sang disiplina sa Judah. Naguba ang Jerusalem kag ang Templo, kag ang mga Hudiyo nabihag sang Babylonia (2 Mga Cronica 36:11–21). Sa panahon sang ila pagkabihag (586–516 B.C.) nabinagbinag sang mga Hudiyo kon ngaa nabungkag sila bilang isa ka pung-

sod. Ini nagtuytuy sa pagbalik sang pagtoon sing doktrina sang Bibliya. Sang ulihi ang mga Hudiyong nakatalupangud sa importansya sang nasulat na nga Pulong subong parte sang ila espirituhang panublion—tubtub sa punto, nga may ara kita sing ebidensya nga wala sa Bibliya nahanungud sang ila pagkatalupangud sang Kanon subong ara na ini. May mga kalalakihan kaangay nila Esdras, Nehemias, Hageo, Zacarias, kag Malaquias, nga nagpadayon sa pagpahinumdom sa katawhan nahanungud sang importansya sang Balaan nga mga Kasulatan. May iban pa nga tumalagsahong mga lider kaangay kay Josue ang punong pari kag kay Zerubbabel, nga nangulo sa nakaabante nga kubay pagowa sa pagkabihag pabalik sa Jerusalem. Nakita nila tanan nga may ara sila Kanon. Sang tuig 425 B.C. ang tanang mga libro sang Daan nga Katipan nasulat na, kag Kanon sang Daan nga Katipan gintipon kag gintapos na.

Labaw pa sina, daw sa ining amo man nga Hudiyong mga lider ang nag-imbento sing makadalayaw nga sistema para sa pagpreserba sang Kanon. Gin-isip nila ang kada letra sang kada libro. Nahibal-an nila ang sa tunga nga letra sang Kanon. Karon sa bisan anong tion nga nahimo ang mga kopya sang Balaan nga mga Kasulatan kag ang escriba nakadangat na sa tungatunga nga punto sang teksto, pagausisaon nila ang iya trabaho pinaagi sa pag-isip sang eksaktong kadamoon sang mga letra. Amo man ang ginhimo sa pagkompleto sang teksto. Bilang resulta, nakasigurado kami nga ang Daan nga Katipan naton karon nga panahon eksaktong pareho subong sang tion sing orihinal nga pagsulat sini.

ANG PAGPUNDAK SING KANON SANG DAAN NGA KATIPAN

Sa unud, ang Kanon sang Daan nga Katipan sa Hebreo eksaktong pareho sang sa Daan nga Katipan sa English, apang ang kadamoon sang mga libro kag sang ila pagkahan-ay sa Hebreo nga Kanon lain. Una sa tanan, may ara kita, sing tatlo ka beses nga pagbahinbahin sang Kanon: ang Torah, ang mga Manalagna, kag ang mga Sinulat.

Nakita na naton nga ang kada manunulat sang Daan nga Katipan may dulot sang pagkamanalagna. Halimbawa, si Moises, ang nangin pinasahi nga manalagna—tub-tub sang pag-abot ni Jesu-Kristo. Si Moises ang nagsulat sang unang lima ka mga libro sang Bibliya. Gintawag sila nga Torah, ukon ang Pentateuch, kag nahimong Genesis, Exodo, Levitico Numeros, kag Deuteronomio.

Ang ikaduha nga grupo sang mga libro sa Kanon sang Daan nga Kasulatan amo ang Nabhiim, ukon mga Manalagna. Ang bug-os sining mga kalalakihan may dulot nga manalagna, apang ang iban gintawag sadto anay nga mga manalagna kag ang iban ang ulihing mga manalagna. Dira sa Hebreo nga Kanon, may ara walo ka matagnaon nga mga libro, apat sa kada kategorya. Sa sadto anay nga mga manalagna ara sanday Josue, Mga Hukum, Samuel, kag Mga Hari. Walay pagbinahin sa Una kag Ikaduhang Samuel ukon ang Una kag Ikaduhang Mga Hari subong sang ara sini sa aton English nga Bibliya. Si Josue ang tawhanong manunulat sang ulihing kapitulo sang Deuteronomio kag sang Libro sang Josue (nga may dipaglakip sang ulihing lima ka mga bersikulo). Si Samuel amo ang nagsulat sang Mga Hukum kag sang Una kag Ikaduhang Samuel. Ang tawhanong manunulat sang Mga Hari amo ang bisan sin-ong pagpakot. Ang importante amo ang pala-

tukuran sang inspirasyon (2 Timoteo 3:16).

Ang ulihing mga manalagna kasami nakilala subong ang pinakamaayo kag ang medyo maayo nga mga manalagna. Indi sila pinakamaayo ukon medyo maayo sa unud kag sa importansya, kondi sa kalawigon lamang. Ang tatlo ka pinakamaayo nga mga manalagna amo sanday Isaias, Jeremias, kag Ezequiel. Si Isaias nagsulat sang primera klaseng Hebreo, si Jeremias nagsulat sing ordinaryong Hebreo, kag si Ezequiel nagtumod sang ordinaryong kalipay sa tunga sang duha; sa gihapon ang kada isa nagsulat sa idalum sing palatukuran sang inspirasyon (2 Pedro 1:21).

Ang medyo maayo nga mga manalagna, nga aton ginbahinbahin sa dose ka nagkalainlain nga mga libro, amo ang bug-os nga isa ka libro sa Hebreo nga Bibliya, nga gintawag ang Dose. Ang Dose nagalakip sang tanang butang halin sa Oseas tubtub sa Malaquias.

Importante gid nga may ara ka sing pila ka paghangup sang paghan-ay sing mga libro sang Hebreo Kanon tungud sa sini nga kabangdanan: Kon kaisa si Jesus nagakutlo sing dalanon halin sa Daan nga Katipan. Dason puwede Siya magsiling nga, “Subong nga si Jeremias nagsiling,” nga sa reyalidad nagakutlo Siya sa Zacarias. Nasayup bala si Jesus? Wala! Si Jesus nakahibalo kon ano ang lya ginasiling. Nagakutlo Siya suno sa sistema nga gingamit sang mga Hudiyo para sa pagpangita sang dalanon. Hinumduma nga ang modernong mga libro wala pa sad-tong mga adlaw; sa baylo naggamit sila sing mga linukot. Kasami nga ang linukot may unud nga sobra pa kay sa isa ka libro, apang ang intero nga linukot ginkilala pinaagi sa ngalan sang unang libro. Sa aton halimbawa, ini pagatawgon nga “Linukot sang Jeremias.”

Ang ikatatlo nga bahin sang Daan nga Katipan sa Heb-

reo gintawag ang Kethubim ukon ang mga Sinulat. Ang mga manunulat sini may dulot sa pagtagna lamang apang wala nagkaput sang trabaho sang Manalagna. Ang mga sinulat ginbahinbahin sa tatlo ka mga bahin: ang Binalaybayon nga mga Libro, ang Lima ka mga Linukot (gintawag man nga Megilloth), kag ang Makasaysayang mga Libro.

May tatlo ka mga libro sang binalaybay: ang Mga Salmo, Mga Hulubaton, kag Job. Ang Lima ka mga Linukot ukon Megilloth amo ang lima ka nagkalainlain nga mga libro, ang kada isa sa diin ginabasa sa lainlain nga piyesta. Ang una sining lima ka mga libro amo ang Ambahanon ni Solomon, nga pirmi ginabasa sa Paskwa. Ang libro nga Ruth ginabasa sa adlaw sang Pentekostes. Pagkatapos sang Ruth amo ang Ang Manugwali, nga ginabasa sa Piyesta sang mga Tabernakulo. Dason ang Ester ginabasa sa Piyesta sang Purim tungud kay ang unud sini amo ang ginhalinan sina nga kapiyestahan. Ang pang-ulih sang Megilloth amo ang Mga Panalabiton, nga nakilala man subong ang Lima ka mga Binalaybay. Si Jeremias nagsulat sang Mga Palanabiton sa porma sang ambahanon sa lubong, sa okasyon sang pagkawasak sang Jerusalem tungud sang pagkibon sang mga sundalo ni Nebuchadnezzar. Subong sang ginalauman sang isa ka tawo, ang Mga Panalabiton ginabasa kada tuig sa anibersaryo sinang masubo nga adlaw.

Ang tatlo ka Makasaysayang mga Libro makit-an sa katapusan sang Hebreo nga Kanon: sa Daniel, Esdras kag Nehemias (isa ka libro), kag Mga Cronica. Subong sa kahimtangan sang Samuel kag Mga Hari, walay pagbahinbahin sang Mga Cronica sa duha ka mga libro sa Hebreo. Kon aton sumahon ang kadamoon sang mga libro sang Daan nga Katipan sa Hebreo, may ara lamang kita

beynte-kuwatro ka mga libro kon ipaanggid sa aton trentay-nuwebe. Ang ila paghan-ay sang Kanon mas maayo kay sang aton sa tanan nga pamaagi.

ANG PAMATUUD NI JOSEPHUS

Ang kasaming nabaton nga petsa para sa pagkompleto sing Kanon sang Daan nga Katipan amo ang tuig sang 425 ukon 424 B.C. Ang pagkamatuud sing pagkaara sini ginkilala sang mga Hudiyo apang prangkahan nga ginpanghiwala pinaagi sa hambogero nga karakter sing nagangalan Apion. Gindeklara niya sing bug-os nga walay subong sina nga butang kaangay sang sagradong Balaan nga mga Kasulatan. Wala ko kahibalo kon ano ang ginhimo sang mga tumuluo sa iya panahon nahanungud sa sini nga pag-ataki sa Pulong sang Dios, apang nakahibalo ko kon ano ang ginhimo sing isa ka ditumuluo—nag-abot siya agud depensahan sa gilayon ang Balaan nga Kasulatan sing bug-os nga indi madudahan.

Si Flavius Josephus isa ka ditumuluo. Sa rasa Hudiyo siya; sa pamatasan, pagsagup, kag pagkabanwahanon Romanhon siya; kag sa propesyon tumalagsahong sundalo kag kilala nga manalaysay. Pagsugod sang tinion nga si Josephus nag-uswag sa ranggo bilang Romanhong heneral, nangin apin-sa Romanhon na siya sa tanan nga bagay. Apang bisan pa sini, indi niya matugotan lamang ining abusadong akusasyon batok sa pagkatinuud sang Kanon nga maggowa nga walay pormal nga pagkontra. Naglingkod siya kag ginkontra ang pahatay ni Apion, punto sa punto, dira sa libro nga gintawag *Contra Apion*.

Indi paglipati nga si Josephus isa ka ditumuluo, wala labot ang iya balatyagon sini kag gani makasulat sing klaro,

maangayon, kag malip-ot lamang nahanungud sini nga bagay. May ara siya handum sa kinabuhi—ang eksaktong pagpresenta sang kasaysayan. Makaisa siya nakahambal nga ang manalaysay dapat magsulat sing mga kamatuuran nahanungud sa kasaysayan nga walay pagpakahulugan sang mga kamatuuran. Kinahanglan Magsaysay siya sing eksakto kon ano ang nasiling, kon ano ang nahitabo, kon ano ang napahayag. Gani, samtang si Josephus may gamay ukon walay gugma para sa iya katawhan, ang mga Hudiyo, indi niya matugotan si Apion nga makapalagyo sa makasaysayang pagkaindi eksakto.

Dira sa *Contra Apion*, si Josephus naglaragway sang sagradong mga libro sang mga Hudiyo. Nagapahayag siya nga sa sulud sang panahon nga sa diin ining mga libro nasulat nga ginpalawig halin sa kay Moises tubtub sa kay Artaxerxes I, nga naghari halin sadtong 465 tubtub 424 B.C. Dugang pa, ginalaragway niya nga wala gid sing nangin tinion nga ang mga Hudiyo wala nagbaton sining teksto subong ang Pulong sang Dios. Ang Pagkanon nangin, sa pagkamatuud, ang maathag nga parte sing kasaysayan sang Hudiyo. Nagapahayag pa gid siya nga wala gid bisan kasan-o sing nadugang sa Kanon sa tapos napatay si Artaxerxes sadtong 424 B.C.; ang kaliwatan sang mga manalagna nauntat na, kag wala sing nangahas maghimo sing bisan anong pagdugang, pagbuhin, ukon pagbaylo sa kanon sang Balaan nga Kasulatan.

Apang indi magkasayup. Si Josephus nangin kinauga-lingong indi interesado sa pagdependa sang Kanon, kon di nga agud pamatud-an lamang ang makasaysayang pagkaara sang Kanon. Kag gani, medyo wala gintuyo, nga ang ditumuluo nagsangkap sa aton sang masaligan nga pagdokumento nga wala sa Bibliya sang kon paano ang Kanon nakompleto kag nakilala—tungud sini nga ka-

bangdanan, sa pagkaara sini.

ANG PAGKINAHANGLAN SANG SEPTUAGINT

Sa mga siglo nga nagasunud sa pagkabihag sa Babylonia, madamong mga pagbaylo nag nahitabo sa mga Hudiyo. Ang Emperyo sang Persia, pabor nga nakaluyag sa mga Hudiyo, napukan. Ginpalawig pa gid ni Alexander the Great ang iya pagpangsakup. Siya, man nanging apin-sa Semitic, kag ang mga Hudiyo nag-uswag sa panahon sang iya paghari kag sa idalum sang mga nagbulos sa iya, ang mga Ptolemy.

Sa sina nga tinion ang pinakadakong grupo sang mga Hudiyo sa kalibutan nag-istar sa Alexandria didto sa Egypt. Ang siyudad ginpundar ni Alexander the Great, kag ginhimo ini sang mga Ptolemy nga ila sentro sang administrasyon. Naluyag gid sila sang mga libro kag gintipon sila. Sa panahon sang ila dinastiya, nakapatukod sila sang pinakamaayong mga unibersidad sa sinaunang kalibutan didto sa Alexandria, ang Museion, nga may dako kaayong librerya. Ang Alexandria amo ang nanging panimalay sang madamong maalamong Griyegong nga mga pilosopo, mga siyentipiko, hanas sa matematika, kag mga manunulat. Indi makatingalahan nga ang siyudad nanging madungganong sentro sang pagtoon kag sang kultura. Diri sini nga ang unang pagbadbad sang Hebreo nahimo.

Sadtong tuig sang 280 B.C., ang dakong komunidad sang Hudiyo didto sa Alexandria naimpluwensya sang Griyegong kultura sa subong ka masangkad nga ang mga banwahanon sini nakasagup sang Hellenistic nga Griyego

ni Alexander the Great subong ila kaugalingong lenggwahe. Indi na sila makabasa sang Balaan nga mga Kasulatan sa orihinal nga Hebreo. (Ang Hellenistic nga Griyego amo ang nagabaylobaylo nga Griyego sa tunga sang primira klaseng Attic nga Griyego kag sang koine nga Griyego sang Bag-ong Katipan.) Matuud nga, gintilawan pa gid nila nga magsunud sa legal nga regulasyon kag nagahiwat sang balaan nga mga adlaw, apang karon nagareklamo na sila sa pagkinahanglan sang pagbadbad sang Balaan nga mga Kasulatan sa Griyego.

Ini nagakinahanglan sing tunay nga mga ekspiyerto. Pinaagi sa tradisyonal nga pagsaysay, setentay-dos ka Alexandrian nga mga iskolar sa Hebreo ang nagtipon kag naghimo sing makakilibot nga eksaktong pagbadbad halin sa manuskrito nga ara sa ila pagtipig. Gin-ngalanan ini sa ila dungog kag handumanan nga Septuagint, ukon ang Setenta, suno sa kadamoon sang mga manugbadbad. Dason ang Septuagint nagsirkular sa tunga sang mga Hudiyo-nga nagahambal sang Griyego. Ini masangkaran nga gingamit sa Palestine sa panahon sang pagpakatawo ni Jesus kag sa panahon sang mga apostol. Gani ang pagkaara kag ang pagbaton sang Septuagint sadtong tuig sang 280 B.C. nagahatag pa gid sa aton sang isa pa gid ka makasaysayang pamatuud sang pagkanon.

IHIBALO SING PAGKAARA-SANG PAGKANON

Ang Talmud

Ang Talmud indi parte sang Bibliya. Nakompleto na sang wala pa natapos ang ikapitong siglo A.D., ang Tal-

mud amo ang nasulat na nga koleksyon sing sibil kag relihiyosong mga kasugoan sang mga Hudiyo upod sa sarisari nga mga opinyon, komentaryo, kag mga pag-pakahulugan nga ginpanugyan sang nagapamuno nga mga rabbi. Ang pulong “Talmud” halin sa Hebreo nga pulong (*lamad*), nga nagakahulugan “magtudlo.” Ilaragway ini subong sang kada-tatlo ka bulan nga magasin nga may mga ginatos ka mga rabbi subong mga kolumnista. Mada-mo sining mga rabbi ang mga ditumuluo, apang nag-uyon sila sa isa ka butang—ang masakop sang Kanon. Sa bug-os nga Talmud may ara gid pirmi ihibalo sing pagkaara-sang pagkanon. Ang mga rabbi sang Talmud nagkilala sang Hebreo nga Kanon. Ginkilala nila (bisan indi pirmi eksakto) ang tawhanong mga manunulat sang kada libro subong sang mga nagasunud:

Mga Manunulat	Libro
Moises	Torah, Job
Josue	Deuteronomio 34:5–12, Josue
Samuel	Samuel, Mga Hukum, Ruth
David	Mga Salmo
Jeremias	Jeremias, Mga Hari, Mga Panalabiton
Ezequias kag ang iya mga kaupod	Isaias, Mga Hulubaton, Ambahanon sang mga Ambahanon, Ang Manugwali

Kalalakihan sang Dakong Pagtililipon	Ezequiel, ang Dose ka Medyo Maayo nga mga Manalagna, Daniel, Ester
Esdras	Esdras, Nehemias, Nasulat nga Salaysay sang mga Katigulangan subong man sang kaugalingon sini

Ang Pagpabakod sang Kanon ni Jesu-Kristo

Si Jesu-Kristo nagpabakod sang interong nasakupan sang tanang Daan nga Katipan nga mga libro sa isa ka pahayag.

Halin sa dugo ni Abel tubtub sa dugo ni Zacarias [Zechariah], nga napatay sa gin-utlan sang halaran kag sang templo: sa pagkamatuud nagasingling Ako sa inyo, nga ini pagasukton sa sining kaliwatan. (Lucas 11:51; cf. Mateo 23:36)

Ining pagpabakod sang Balaan nga Kasulatan nagadala sa aton sing bug-os halin sa Genesis 4:10 tubtub sa 2 Mga Cronica 24:20–21. Hinumduma nga ang Mga Cronica amo ang ulihing libro sa han-ay sang Kanon sang Daan nga Katipan sa Hebreo.

Ang Pagpabakod ni Eusebius

Si Eusebius, ang bantog nga manalaysay sang kapanohonan sang sinaunang Kristohanong teyologo (ika-apat

nga siglo A.D.), isa ka Kristohanong manalaysay. Apang nagapahayag siya nga ang interong Kanon sang Daan nga Katipan ginkilala kag ginbaton sadtong iya panahon. Ginpanglista niya ang mga libro sang Daan nga Katipan sa iya *Pang-manugwali nga Kasaysayan*, apang ginpanas ang Libro sang Ester.

Ang Pagpabakod ni Tertullian

Si Tertullian, ang isa pa ka bantog nga manalaysay sa sinang amo man nga kapanahonan kag isa sa sinaunang Kristohanong teyologo nga manunulat, bug-os nga wala nag-uyon sa listahan nga ginbantala ni Eusebius. Nagrason siya nga kon gindugang sang mga Hudiyo ang Ester sa Kanon, ang libro sakup kag dapat malista sa mga nainspiradong Balaan nga mga Kasulatan. Tungud sinang indi pag-uluyon naggowa ang isa ka maayong butang—ang pagsari sing Kanon sang Daan nga Katipan sa idalum sang apat ka mga kategorya.

ANG PAGSARI SANG KANON

Ang Homologoumena

Ini amo ang mga libro nga sadtong ikatatlo, ika-apat kag bisan sang ikalima nga mga siglo nabaton na subong ang siguradong nakanon na sang sinaunang Kristohanong mga Teyologong manunulat. Ang “homo” nagakahulugan “pareho,” kag ang tanan ara sa parehong hunahuna nahanungud sa mga libro dira sa unang parte.

Ang Antilegomena

Ang mga libro sa ikaduhang parte nakahimo sing maayong patigayon sa pagbaisay sa tunga sang sinaunang Kristohanong mga Teyologo. Ang nagasunud amo ang ginbaisan sa nakanon na nga mga libro: Ester, Mga Canticle, Mga Manugwali, Ezequiel, kag Mga Hulubaton.

Ang libro sang Ester ginbaton subong parte sang Kanon sa sulud sang isa ka libo ka tuig. Gulpi lang nga ang pagkabutang sini sa Kanon ginsayasat. Ngaa man? Tungud kay ang ngalan sang Dios wala nasambit sa intero nga libro. Ukon tan-awa ang mga Canticle, nga nakilala man nga Ambahanon ni Solomon—ang sinanunang Kristohanong mga Teyologo indi luyag magbaton sinang isa man. May palakat sila nahanungud sang asetismo, kag ang mga Canticle nagahambal sing panghitabo nahanungud sa gugma. Ayhan ini nga kalalakihan wala gid nakaeksperyensya sing gugma sa indi kaparihong kasarian kag nakibot. Gani nagdebate sila kon bala ukon indi ang subong nga libro dapat gid malakip sa Kanon.

Nahanungud sa Mga Manugwali, nagbais sila nga ang pilosopiya sini nga libro klaro nga wala nagauyon sa doktrina sang Bibliya kag sa Hudaismo. Syempre, may ara simple nga sabat sa sining maathag nga palaligban—ang manunulat, si Solomon, nagatan-aw sa kinabuhi halin sa tawhanong palanan-awon sa sining kapanahonan sang iya kinabuhi. Ang sinaunang Kristohanong mga Teyologo ayhan sa bisan diin sining wala kahibalo sini nga pagkama-tuud ukon bug-os nga walay ihibalo sini.

Ginsayasat nila ang Ezequiel tungud kay ang Kapitulo 40—48 daw sa nagsupok sa Kasugoan ni Moises. Diri sini, man, amo ang simple nga pagpaathag. Ang Ezequiel 40—48 nagahambal nahanungud sing paggamit sang mga

halad nga sapat sa Millennium, indi nahanungud sang Lebitanhong mga paghalad. Ang presensya sang Mga Hulubaton sa Kanon nakadisturbo sa ila tungud kay maathag nga ang isa ka hulubaton nagsupok sa sunud. Ang kamatuuran amo nga ining mga kalalakihan wala nakahangup sang Libro sang Mga Hulubaton. Kag ano bala ang mas masayon nga paglikaw didto (nga walay mahuy-an) kay sa magsiling “Nagagowa ini nga nagakontrahanay”? Kon nadiskubrihan nila ang sistema sa idalum nga sa diin ang mga hulubaton nasulat, ang sinaunang Kristohanong mga Teyologo kuntani mag-uyon nga ang mga hulubaton malayo sa pagsinupukanay. Mga duha-ka linya nga mga binalaybay lamang sila, nga nagasulat sang sarisari nga mga eksperyensya sa nagkalainlain nga mga okasyon, kag gindisenyo sila sa komunikasyon sang doktrina. Gani makita mo nga ang palaligban ara sa sinaunang Kristohanong mga Teyologo kag wala sa Balaan nga Kasulatan. Ang Dios indi ang ginhalinan sang kagamohan (1 Mga Taga-Corinto 14:33).

Ang Pseudepigrapha

Sunud, may kategorya kita sang palsipakadong mga sinulat. Ang mahinalungong sinaunang Kristohanon nga mga Teyologo nakapauswag sini nga kategorya agud magpabilin sang bisan ano kag sang tanang mga pekeng Balaan nga mga Kasulatan nga indi malakip sa Kanon. Sa sina nga tinion, ang sinaunang mga linukot nadiskubrihan kag gin-angkon nga may manunulat sang Daan nga Katipan. Sarisari nga mga kulto ang naluyag nga ang Daan nga Katipan magpamatuud sang ila mga pagtoo. Halimbawa, ang iban magsiling, “Indi ka maluwas pinaagi sa pagtoo

lamang kay Kristo; bilang dugang, ginakinahanglan mo *maghimo* sing sarisari nga mga butang.” Kon mahangkat sang “Sa diin mo makit-an ina?” maghatag sila sang libro, subong sang *The Penitence of Jannes and Jambres*, subong isa ka pamatuud nga teksto.

Diin bala sila nakakuha sing ideya? Ang bug-os naton pagkahibalo nahanungud kanday Jannes kag Jambres amo nga nagsupok sila kay Moises didto sa korte ni Faraon (2 Timoteo 3:8), kag sa sina gintawag sila nga mga salamangkero sa Exodo 7:11 kag 8:7. Apang tan-awa kon ano ang ginhimo sining mga manugpameke. Gindekorasyonan nila ang nakilala nga mga kamatuuran agud himoon nga mahandurawong salaysay sang penitensya. Dapat unta, nangayo sing pasensya sanday Jannes kag Jambres tungud sang ila nahimo; gintalikdan nila ang ila mga sala kag nangin mga ermitanyo. Dason, ini, nangin isa sa mga libro nga naninguha sa pagsulud sa Kanon.

Isa pa ka subong nga libro amo ang *The Magic Book of Moses*. Ang sayup sini nga pag-angkon agud mabantog amo ang kamatuuran nga si Moises sa pagkamatuud nahambal sa mga dila.¹⁵ Sa reyalidad, ang libro ginsakdag sing grupo sang katawhan nga nagapauswag sang kahulagan sang mga dila; gani ‘ginbuklad’ nila ining linukot kag ginpaninguhaan nga ilibod ini subong Balaan nga Kasulatan. Ang sinaunang Kristohanong mga Teyologo nagmarka sini nga mga libro pseudepigrapha—halin sa “pseudo” nga nagakahulugan dimatuud, kag “epigraph” nga nagakahulugan pagluk-it sang letra ukon titulo—tungud kay nasulat sila sa idalum sang dimatuud nga mga ngalan. Nagsiling sila, sa pagkamatuud, “Ini indi tunay! Kag sa sina

---

15. Thieme, *Mga Dila* (2024).

nga mga pulong, ang tanan nga nakanon sa makaisa wala na ginbaton.

Ining ikatatlong kategorya nangin hingpit nga ginakinahanglan agud nga ang yadtong tanan nga mga libro nga ginsulat sing wala makilal-i nga mga tawo sa tungatunga sang 200 B.C. kag A.D. 200 puwede masari sa idalum sang pseudepigrapha kag indi puwede ilakip sa Kanon.

Ang Apocrypha

Ang iban sa inyo basi may mga Bibliya nga may Apocrypha nga nasal-ot sa tunga sang Malaquias kag Mateo. Ini bala dapat gid nga ara sa aton mga Bibliya? Indi gid! Ang Apocrypha sa Daan nga Katipan amo ang mga libro nga nasulat pagkatapos nga ang Kanon natapos na sadtong mga 425 B.C. Bisan gindeklara nila nga mangin Kanon, ini nga mga libro wala ginbaton subong nga palsipikado kag pangdaya kag maathag nga *indi* parte sang Pulong sang Dios. Sa pagkamatuud, ang mga palatukuran sang pagkanon ginrepassang ang Apocrypha ginpakilala. Ang pulong nga apocrypha nagakahulugan “gingtago” ukon sekreto,” apang tungud sang ila madudahan nga pagkatunay, ang pulong nangin nagkahulugan sang “palsipikado,” “pangdaya,” ukon “peke.” Ang ila gintanyag nga dugang sa Kanon katumbas sang paninguha sa parte sang yawa mismo agud masuhot ang Kamatuuran sang Dios.

Ang Apocrypha nagalakip sang katorse ka mga libro nga makit-an sa Septuagint kag sa Vulgate apang wala gid sa Hebreo nga Kanon. Orihinal nga ginsulat sila sa Griyegong lenggwahe, luwas sa Ecclesiasticus, Unang Maccabees, parte sang Baruch, Judith, kag Tobit. Ining mga ulihi na-

sulat sa Aramaic. Samtang wala sila nakanon, nagahatag sila sa aton sing suno sa kasaysayan nahanungud sa apat ka gatos nga mahipos nga mga tinuig sa tunga sang Daan kag sang Bag-ong mga Katipan.

ANG INDI PAGBATON SANG APOCRYPHA

Ang Apocrypha nangin wala gid sa Hebreo nga Kanon. Ang kada-pangsari nga katalogo sing kanon sang Balaan nga Kasutalan sadtong sa sinaunang kalibutan naglista sang beynte-kuwatro ka mga libro lamang sang Daan nga Katipan (trentay nuwebe subong sang ara sa aton karon nga panahon), apang ini bug-os nga wala naglakip sang Apocrypha.

Indi si Jesu-Kristo kag indi man si bisan sin-ong mga manunulat sang Bag-ong Katipan sa bisan kasan-o ang nagkutlo halin sa Apocrypha. Wala gid bisan sa makaisa!

Si Josephus klaro nga wala naglakip sa ila sa iya listahan sang sagradong Balaan nga Kasulatan sa iya libro. Ginpaathag niya nga ini nga mga libro wala ginlakip sa Kanon tungud kay mga palsipakado sila. Ining ara sa apocrypha nga mga libro wala gid gindeklara nga mangin divine nga nainspirado, ukon may ara divine nga awtoridad sa ila mga sulud.

Ang sinaunang mga Kristohanon wala nagkabig sang Apocrypha subong divine nga nainspirado. Wala tubtub ang ulihing ika-apat nga siglo nga mga konseho sang simbahan nagsal-ot sang mga libro sang apocrypha sa nabaton na nga Kanon.

Walay mga manalagna ang may kaangtanan sa sining mga sinulat. Ang kada libro sang Daan nga Katipan nasulat sang tawo nga nangin manalagna, bisan diin sining paagi

sa trabaho ukon paagi sa dulot, ukon sining duha.

Ang mga libro nasudlan sing madamong makasaysayan, heyograpikanhon, kag magkasunud nga mga sayup. Natuis gid kaayo sila kag nagkontra sa mga salaysay sang Daan nga Katipan nga agud batonon ang Apocrypha may ara gid sing indi magbaton sang Daan nga Katipaan.

Ang Apocrypha nagatudlo sang mga doktrina kag nagapabakod sing mga aplikasyon nga supok sa kanon sang Balaan nga Kasulatan.

Mga Pangamuyo kag mga Halad para sa Patay

Sa Ikaduhang Maccabees 12:41–46, indi lamang mga pangamuyo ang ginhalad para sa patay, kondi mga halad nga kuwarta ang gindala para sa ila kag rekomendado pa gid. Nagakutlo ako halin sa Douay-Rheims nga bersyon (ang awtorisadong Catholic nga Bibliya) sang Daan nga Katipan, nga amo ang ginbag-o nga bersyon sang Latin Vulgate:

Gani balaan ini kag makapapagsik paminsaron ang magpangamuyo para sa patay, agud makapamuhi sila sa sala. (bersikulo 46)

Ini supok sa tanang Balaan nga Kasulatan (Juan 3:18, 36). Indi mo simple nga mabakal lamang ang wala naluwas nga patay pagowa sa ila wala naluwas nga kahimtangan, indi ka man makapaayo sang ila kondisyon pinaagi sa pangamuyo.

Pagpakamatarong sang Pagpakamatay

Ang Ikaduhang Maccabees 14:41–46 nagahisgot sing pagribuk batok sa mga Syrian, nga ginpangulohan sang Maccabean nga mag-ulutod. Diri sini makakita kita sing pagtilaw sa pagpakamatay nga wala nangin madinalagon tubtub sa ikatatlong pagtilaw. Ang sagradong Balaan nga mga Kasulatan nagasaysay sing subong nga panghitabo nga walay pagdayaw kay walay pagkalabot nga ini dapat dayawon ukon ilogon. Ang Bibliya nagatudlo nga ang pagkuha sing kaugalingong kinabuhi amo ang pagpaibabaw sang tawhanong kabubut-on labaw pa sa divine nga kabubut-on (Salmo 31:15), apang ang Apocrypha nagapakamatarong sining pagpakamatay kag nagatawag sini nga madungganong kamatayon.

Pagpamayad kag Kaluwasan pinaagi sa Pagpanglimos

Sa labing diyutay duha sang mga libro sa Apocrypha nagapahayag nga ang mga sala basi mabayaran kag maagum ang kaluwasan pinaagi sa paggamit sing dalagko nga mga amot. Makapawili, indi bala? Labi na kon tanawon mo ang 1 Juan 1:9 kag ang subong nga mga dalanon subong sang Mga Taga-Efeso 2:8–9 kag Tito 3:5. Ang Ecclesiasticus 3:33 (ginakinahanglan makilala ang diperensya sa Mga Manugwali) nagahambal sang pagpamayad pinaagi sa pagpanglimos. Ang Tobias 4:11 nagapahayag nga ang kaluwasan puwede baklon.

Kay ang limos nagapalingkawas sa tanang sala, kag sa kamatayon, kag wala nagapaan-

tos sang kalag nga makadto sa kadudulman.

Pagpamintas sa mga Ulipon Ginpakamatarong

Ang Ecclesiasticus 33:25–29 nagadeklara nga ang pinakamaayong pamaagi sa pagtrato sang ulipon amo ang pagtumpok sang trabaho sa iya, kag sa sina, kon ginakinahanglan, ang pagpamintas sa mga ulipon bug-os mapakamatarong. Paano bala ina mapaanggid sa pagsaway dira sa Deuteronomio?

Indi pag-itugyan sa iya agalon ang sulugoon [ulipon] nga nagpalagyo halin sa iya agalon pakadto sa imo: Magaistar siya upod sa imo, *bisan* sa tunga nimo, sa sinang duug nga iya pagapilion sa isa sang imo mga ganhaan, sa diin naluyagan gid niya sing maayo: indi mo siya pagpiguson. (Deuteronomio 23:15–16)

Ang Doktrina sang mga Pagpatubod

Ini amo ang kalibutanong konsepto nga kalidad sang Neoplatonism kag Gnosticism. Ini nagapaathag sing kalibutan subong ang ‘nagatubod’ halin sa isa ka hingpit nga ginhalinan apang wala gid nagagamit sang pulong nga “Dios.” Ini kasami masugata sa Indian nga metapisika. Sa pagkalain sini sa pagtuga, ang pagpatubod bug-os nga dikinaugalingon kag mapaanggiron.

Wala gid bisan diin sa Pulong sang Dios nga may bisan anong pagpanudlo sa pagpatubod; apang makit-an mo ini sa Apocrypha, sa Kinaalam ni Solomon 7:25, sa diin

mabasa naton nga ". . . siya [kinaalam] amo ang sinungaw sang gahum sang Dios, kag ang pat-ud nga purong pagpatubod sang himaya sang . . . Dios."

Ang ara diri sa aton amo ang ginliwat nga Platonism. Ang platonic nga pilosopiya nagpresenta sang ideya sang isa ka materyal sing bug-os kalibutan kag sang Demiurge subong ang manunuga sini, apang nagpaathag sing makit-an gid nga kalibutan subong sang may ara lamang sing bisan anong butang nga puwede magbaylo. Si Plato nagtudlo man nga ang ihibalo medyo isa ka butang sing mga handumanan sang nagligad nga kinabuhi upod sa tanang mga kalag nga ara na nga daan.

Ang Isa pa ka mga Sayup nga Pagtoo kag mga Pagpasipala sa Apocrypha

Pananglitan kon indi ka makombensi nga ang Apocrypha walay lugar sa Balaan nga mga Kasulatan, talupangdon ta ang pila ka gindugang nga mga butang. Kon luyag mo gid usisaon, puwede mo sila makalkal sa Apocrypha para sa imo kaugalingon.

Ang Apocrypha nagasuporta sa pagdumut sang mga Samaritan. Gani kon sundon mo ang mga panudlo sang Apocrypha, ginakinahanglan nga dumtan mo ang mga Samaritan bag-o ka maluwas. Sanglit nga wala na sing mga Samaritan nga nabilin karon nga panahon para dumtan naton, diin bala kita mabutang sina nahanungud sa bahin sang kaluwasan? Dira sa Mga Hulubaton 6, ang pagpamutig amo ang ikaduha sa listahan sang pito ka pinakamalain nga mga sala; sa Apocrypha, ang pagpamutig gintugotan. Ang Bibliya istriktong nagadumili sang bisan anong butang nga may kaangtan sa pagpanghi-

wit (Deuteronomio 18:10–12), apang ang pangsalamangka nga mga pagyamyam ginpadasig sa Apocrypha. Ang pagpamatay, sa paglapas sa mga kasugoan sang divine nga katukuran (Mateo 19:18), ginpanugyan man. Dira sa Apocrypha, pito ka mga anghel ang ginsiling nga may gahum sa pagpatunga. Nahanungud sa Mga Taga-Roma 8:34, 1 Timoteo 2:5, kag Mga Hebreo 7:25, ini bug-os nga pagpasipala!

Karon, diin mo bala makit-an ining tanan nga mga butang—lakip ang Purgatoryo—nga nasambit? Dira sa Apocrypha lamang! Niyon, Ini bala katingalahan, nga ang Apocrypha wala ginbaton?

ANG KASAYSAYAN SING KANON SANG BAG-ONG KATIPAN

Ang kanon sang Balaan nga Kasulatan mangin indi kompleto kon walay mga sinulat sang Bag-ong Katipan. Ang kasaysayan sing kanon sang Bag-ong Katipan puwede mabahinbahin sa tatlo ka mga kapanahonan. Ang unang kapanahonan nagsugod sadtong A.D. 70 sadtong pagkapukan sang Jerusalem.

A.D. 70–170

Amo ini ang kapanahonan sing pagsirkular sang Bag-ong Katipan nga mga sinulat sa tunga sang mga kasimbahanan kag sang ila amat-amat nga pagtipon sa isa ka libro—ang Kanon sang Bag-ong Katipan. Tubtub sina nga tinion, ang indi maayo nga mga sistema sing komunikasyon, dugangan sang pagpabor sang katawhan para sa pahambal nga pamatuud kag sang atubangay nga

pagpanudlo sang mga apostol, nagbalabag sa pagporma sang Kanon.

May ara kita madamong makasaysayang mga pahayag sa sinang sinaunang kapanahonan nahanungud sa Kanon. Halimbawa, si Clement sang Roma (A.D. 96) nagkilala sang divine nga awtoridad sang Bag-ong Katipan kag kasami nga nagkutlo halin sa mgadamong mga Sinulat.

Dira sa Ang Sinulat ni Barnabas, ang manunulat nagakutlo halin sining duha sa Daan kag sa Bag-ong mga Katipan, nagapahayag nga ini suno sa kanon. Isa pa ka sinaunang Kristohanong trabaho nga nasulat na sa Griyego—ang *Didache* (nga gintawag man *The Teaching of the Lord Through the Twelve Apostles*)—may sulud nga beyntetres nga mga kinutlo halin sa Mateo kag sa Lucas lamang, nga nagadeklara sa ila nga nangin divine nga nainspirado.

May ara gihapon sing iban nga nagsambit sang Kanon: si Polycarp, ang Obispo sang Smyrna; si Papias, ang Obispo sang Hierpolis; si Ignatius, ang Obispo sang Antioch; kag si Justin Martyr, ang prominenteng Kristohanong manugpaanggid. Ang tanan nagkutlo sang Mateo, Juan, kag sa mga Sinulat ni Pablo, kag ginsambit sila subong Balaan nga Kasulatan. Halin sa sini nga mga tawo kag sa ila mga sinulat, puwede na naton maporma ang pagkama-tuud nga ang pagporma sing Kanon sang Bag-ong Katipan nangin isa ka nagligad nga konklusyon. Ang sinaunang Simbahan bug-os nga nagkilala sing awtoridad ni Kristo kag sang mga apostol, nga nagahatag sa mga Ebanghelyo kag sang mga Sinulat sing parehong ranggo subong sang sa Daan nga Katipan nga Balaang mga Kasulatan. Ini ginabasa sa ila mga panimbahon kag napreserba sa ila makasaysayang koleksyon sing mga dokumento.

170–303

Amo ini ang tinion sang sinaunang mga Amay sang Simbahan. Ang iban sang mga kilala nga mga kalalakihan sang ila panahon, nga makasaysayang nagsambit sang Kanon, amo sanday Irenaeus, Clement sang Alexandria, Tertullian, kag Origen.

Ang pagkamatuud sing pagkaara sang Kanon sang Daan nga Katipan nangin sigurado kag klarong naporma. Karon ang kontrobersya nagsugod sa isa ka pat-ud nga mga libro sang Bag-ong Katipan. Ang pagkanon sang Ikaduhang Pedro gindudahan sanglit nga nasulat nini sing may pagkalain gid kaayo sa estilo sang sa unang sinulat nga Pedro. Nagbinaisay sila nahanungud sa Mga Hebreo tungud kay walay makapat-ud sang manunulat. Wala gid sing nakaluyag sang Sinulat nga Santiago; luwas sina, wala sila nakahibalo kon sa diin sina ang nasulat ni Santiago (may ara apat nga nasambit sa Bag-ong Katipan). Gintugotan ang Judas, upod sa Ikaduha kag Ikatatlong Juan, tungud sang ila pagkanubo. Nahanungud sa Bugna, indi sila makadesisyon kon bala ang manunulat amo si Juan ang Apostol ukon si Juan ang Ministro. Ining dakong pagdebate nagpadayon nga nagsugod sadtong A.D. 303 tubtub 394 kutub nga ang mga palaligban sang ulihi nasulbar na.

Nahanungud sa kahimtangan sang Daan nga Katipan, may ara mga pagpaninguha sa pagsulud sang madamong nagligad nga wala ginbaton nga mga sinulat sa Kanon sang Bag-ong Katipan. Ini nagalakip sang Mga Binuhatan ni Pablo kag Thekla kag ang Sinulat nga Barnabas. Mahinumduman mo, ini nadiskubre ni Tischendorf didto sa St. Catherine nga Monasteryo sa Sinai. May ara sang Ebanghelyo ni Thomas kag ang Mga Binuhatan ni Andrew.

Ining duha mabasa kaangay sang panghulubatong baratuhan nga nobela. Gani diri sini, man, ang iban nga basihanan kinahanglan himoon agud matumod sa makaisa kon sa diin sang mga libro ang dapat indi ilakip kag sa diin ang ilakip sa Bag-ong Katipan.

Ang Basihanan para sa Pagkanon sang Bag-ong Katipan

PAGKAAPOSTOL

Ang kada libro sang bag-ong Katipan kinahanglan bisan sa diin sining nasulat sang apostol ukon sang isa ka tawo nga suud kaayo sa apostol (ina amo sanday, Marcos nga nakapaidalum sa kay Pedro, kag si Lucas nga nangin suud sa kay Pablo).

PAGBATON SANG MGA SIMBAHAN

Ang mga libro kinahanglan mabaton sing bug-os kalibutan pinaagi sa lokal nga mga simbahan subong ang orihinal sa tinion sing pasulat sa ila.

PAGKAPALAREHO

Kinahanglan palareho sila sa doktrina nga ara na sa Simbahan—nga amo ang, Daan nga Katipan kag ang panudlo sang Apostol.

INSPIRASYON

Ang kada libro kinahanglan maghatag sing ebibensya,

sa pangsulud kag sa panggowa, sang pagkadivine nga nainspirado. Ang espirituhanong dulot sang pag-inoino nga gingamit sa pagpat-ud sang pagkanon (1 Mga Taga-Corinto 12:10).

PAGKILALA

Ang kada isa kinahanglan makilala subong ang nakanon sa mga katalogo sang mga Amay sang Simbahan kag kinahanglan gamiton sang yadtong may dulot nga pastor-manunudlo.

PANGSULUD

Agud mangin suno sa kanon, ang kada libro kinahanglan may sulud nga pagpapagsik sa publikong exegesis sang Pulong (ina amo ang, Mga Taga-Colosas 4:16; 1 Mga Taga-Tesalonica 5:27; 1 Timoteo 4:13; Bugna 1:3; 2:7, 11, 17, 29; 3:6, 13; amo man, ang mabantog nga pahayag ni Pedro sa katapusan sang iya ikaduhang sinulat. Bisan nga bug-os napreparar ni Pablo si Pedro dira sa Mga Taga-Galacia 2:6–14, si Pedro nagabutang sang mga sinulat ni Pablo dira sa 2 Pedro 3:15–16 nga katumbas sa Daan nga Katipan nga Balaang mga Kasulatan).

303–379

Importante kaayo sa pagpat-ud sing kasangkaron sang Kanon amo ang duha ka mga panghitabo sa kasaysayan: ang Diocletian nga paghingabot, sa panahon nga sa diin ang kada pagpaninguha nahimo agud gub-on ang Balaan nga mga Kasulatan, kag sang sugo ni Emperador

Constantine para sa singkuwenta ka mga kopya sang Bibliya para gamiton sa mga simbahan sang Constantinople.

Ini sadtong panahon sining kinaulihang kapanahonan, kag sa mga tinuig sing katapusan lang gid, nga ang dakong mga Konseho sang Simbahan ginhiwat. Nagresulta sila sa pormal nga pagpalig-on sang awtorisasyon sang Kanon, nga sa dason sina nangin ara sa sulud sang pila ka ginatos ka mga tinuig.

Eusebius (270–340)

Ining bantog nga manalaysay, subong isa ka sinaligang abyan ni Emperador Constantine, nagpagusto sang paggamit sing tanang koleksyon sang mga dokumento sang simbahan. Iya dayon gin-umpisahan sa pagrekord ang kasaysayan sang Simbahan. Pinaagi sa pang-iskolar nga pagkaeksakto, naghimo siya sing sistema para sa pagsari sing mga libro sang Bag-ong Katipan. Ini sa ulihi magasulbar sing interong palaligban sang pagkanon. Naggamit siya sang amo man nga mga kategorya nga gingamit para sa pagsari sang Daan nga Katipan.

Ang Ginkilala nga mga Libro (Homologoumena)

Sa sining unang kategorya si Eusebius nagbutang sang apat nga mga Ebanghelyo, Mga Binuhatan, ang katorse nga mga Sinulat ni Pablo, Unang Pedro, Unang Juan, Kag Bugna. Nahanungud sang Bugna, nagpahayag siya nga ang lugar sing isa sining kategorya gindudahan sang iban, kag dason nagpakwalipikado sang iya komento pinaagi sa pamangkutanong marka.

Ang Ginbaisan nga mga Libro (Antilegomena)

Ang sunud nga kategorya amo ang nahimo sa matuud nga balaanong kasulatan nga mga libro nga nangin ginhalinan sang pagbinaisanay. Nakita na naton ang mga pagpamatok sa Santiago, Una kag Ikaduhang Pedro, kag Ikaduha kag Ikatatlong Juan. Makapainterresado ton-an nga gintawag ni Martin Luther ang Santiago “ang tama ka pigaw nga sinulat”; indi niya kuntani ilakip ini sa Kanon, kon puwede lamang niya mahimo. Ang Mga Hebreo wala nasambit sa sini nga tinion; nabaton na ini sa desisyon nga ayhan may pila ka maayong kabangdanan kon ngaa ang manunulat nagpabilin nga wala makilal-i.

Ang Palsipikadong mga Sinulat (Apocrypha)

Nahanungud sa kahimtangan sang Daan nga Katipan, may ara sang Bag-ong Katipan nga Apocrypha, nga naglakip sang Mga Binuhatan ni Pablo, ang Sinulat nga Barnabas, ang Manugpahalab sang Hermas, ang Bugna sang Dose, kag ang Bugna ni Pedro.

Ang Dimatuud ukon Walay Pasikaran nga mga Sinulat (Pseudepigrapha)

Ining ikaapat nga kategorya nasudlan sang labing kilala nga mga pagpameke, sa mga Ebanghelyo ni Pedro, ang Ebanghelyo ni Thomas, ang Mga Binuhatan ni Andrew.

Ang mga Konseho sang Simbahan

Sa sining mga tinion nadesisyonan na nga ang Konseho sang Simbahan dapat tawgon agud magsulbar sang importansya sang Kanon sa makaisa.

May apat ka mga partikular nga pagpulongpulong: ang Konseho sang Laodicea (A.D. 364); ang Konseho sang Roma (A.D. 382); ang Konseho sang Hippo (A.D. 393); ang Konseho sang Carthage (A.D. 397).

Ang Konseho sang Laodicea nagkilala kag nagbaton sang tanang mga libro sang Bag-ong Katipan nga Kanon luwas sa Bugna; apang sa sunud nga tatlong mga Konseho, ginbaton ang Bugna.

Kon nahanungud sa pagkanon, ang pinakadakong mga butang nga dapat gid madiskubrihan bisan kasan-o amo ang ang Kabahin sang Muratorian. Ini nakit-an sa Libreria sang Ambrosian, didto sa Milan, sadtong 1740 sang isa ka manuglibreria nga gin-ngalanan Muratori. Bisn pa nga gin-utud-utod ini sa parehong duha ka mga punta, ang kabahin nagpakita nga ang pagkatalogo sang Bag-ong Katipan nahimo na sang temprano sadtong ikaduhang siglo. Ining partikular nga tarheta sing impormasyon sang mga libro sang sinaunang kalibutan nagalista sang tanang mga libro sang Bag-ong Katipan nga nagasugod sa Lucas, nga nagsambit subong sang “ang ikatatlong Ebanghelyo”; ini wala nagalakip sang Mga Hebreo, Santiago, ang mga Sinulat nga Pedro, kag ang Ikaduha kag Ikatatlong Juan. Dason ang wala makilal-i nga manunulat nagapadayon sa dakong kalawigon sa pagkilala sa tunga sang mga sinulat nga dapat batonon sang matuud nga mga tumuluo kag sa yadtong dapat indi pagabatnon.

Ang pamangkutanon nahanungud sang pagkanon nag-gowa liwat sa pagdamo sang pagkaliberal sadtong ika-

desi-nuwebe ka siglo, kag syempre ini nagtuytuy sang aton ika-beynte ka siglo nga pagkamoderno. Ining tanan nga impormasyon sang sitwasyon ginakinahanglan agud nga mahibal-an mo kon paano naton nakuha ang Bibliya sa porma sini karon.

ANG SINAUNANG KASAYSAYAN SANG MGA BINADBAD SA ENGLISH

Caedmon (napatay sadtong 680)

Ang Bibliya sa English nga lenggwahe indi na bag-o subong sang ginahunahuna sang iban; may kasaysayan ini nga nagabalik sa pamatan-ong lalaki nga mangangabayo nga nangin manganganta, sa pangalan nga Caedmon. Nangin kilala siya subong ang unang English nga Kristohanong mamalaybay. Si Caedmon daw sa nangin sakup sing monasteryo sang abbot sa Whiteby kag daw sa solowista man sa koro. Sadtong mga panahon, ang Latin amo ang pormal nga lenggwahe sang England. Bisan pa nga ang ordinaryong katawhan naghambal sang Anglo-Saxon, ang aristokrasya kag mga kaparian naghambal sang Latin, kag ang tanang mga panimbahon sa simbahan ginhimo nga eksklusibo sa Latin. Ang ordinaryong katawhan wala gid nakahangup kon ano ang ginsiling ukon ginkanta. Si Caedmon nasilo sa pagpanghamak nga pamatasan sang aristokrasya kag determinado nga sugod karon magakanta lamang siya sa iya kaugalingong makadalayaw nga Anglo-Saxon nga lenggwahe. Apang ano bala ang iya pagakantahon?

Si Caedmon may dakong ideya: Magakanta siya sing mga estorya sa Bibliya sa lenggwahe sang katawhan.

Samtang si Caedmon indi makabasa ukon makasulat, nakakita siya sing monghe nga may simpatiya sa iya ideya. Ang monghe nagsugot nga magbadbad sang unang kapi-tulo sang Genesis sa Anglo-Saxon. Ginsaulo ni Caedmon ang mga pulong, ginbadbad sila sa iya kaugalingong mga pulong, kag ginhimo sila nga musika. Nagbiyahe siya sa bug-os nga pungsod, kag kon bisan diin siya nagkadto nagkanta siya, “Sang ginsuguran ang Dios nagtuga . . . .”

Nangin dako kaayo ang sabat sang British nga katawhan sa pagpamati sang Pulong sang Dios sa ila kaugalingong lenggwahe. Gindugangan pa gid ni Caedmon ang iya mga piyesa sa mga saysay sang ginsuguran sang ta-wo, ang mga estorya sang Genesis, ang pagpalingkawas sang mga Hudiyos halin sa pagkaulipon didto sa Egypt, Daniel, kag ang mga dalanon nga nagahisgot sang Pagkabanhaw, Ikaduhang Pagkari, langit, kag impiyerno.

Ginsiling nga si Caedmon nangin isa sa pinakabantog nga mga manganganta sa sina nga panahon. Ang iya bala mataas nga tingog ang nakapalingaw sa iya manugpamati? Basi, apang ang matuud nga mabaskog nga impluwensya amo ang sulud sang iya mensahe—ang katawhan sa pagkamatuud ginagutum sang Pulong sang Dios sa ila kaugalingong lenggwahe. Indi gid makilala sa sining bahin sang langit kon pila ka katawhan ang nakadiskubre kay Jesu-Kristo subong ila Manluluwas samtang nagpamati sila sa mga kanta sang sining pinasahi nga mamalaybay nga musikero.

Aldhelm (639–709)

Ang mga balita nahanungud sa tumalagsahong mga kanta ni Caedmon naglapnag pakadto sa bagatnon sang England. Si Aldhelm, ang obispo sang Sherborne, ang

bantog nga iskolar sang Latin kag estudyante sang mga klasiko, isa man ka mamalaybay sa iya kaugalingong katungud. Nakasulat siya sa hinambalan nga lenggwahe, kadamoan sa porma sang mga sulat, mga komplikado, kag manubo nga mga binalaybay. Si Aldhelm nagkainteresado kaayo sang trabaho ni Caedmon nga nakahimo siya magdesisyon sa pagbadbad sang Mga Salmo sa Anglo-Saxon. Ini nga trabaho natapos sang wala pa siya napatay kag nabantala sa limitadong nasakupan lamang.

Bede (673–735)

Halos mga isa ka henerasyon sa tapos kay Caedmon, may nagkinabuhi nga isa ka tawo nga nangin bantog sa English nga kasaysayan subong “ang Respetadong Bede.” Siya ang labing edukado kaayo nga tawo kag labing bantog nga manunulat sang Anglo-Saxon nga mga tinion. Bisan pa nga nakasulat siya sang madamong mga komentaryo sa Latin dira sa madamong mga libro sang Bibliya, ang iya labing mabakod kag bantog nga trabaho amo ang *An Ecclesiastical History of the English People*. Si Bede nakakilala gid kaayo sa mga pagpaninguha sining duha nga sanday Caedmon kag Aldhelm. Subong isa ka tumuluo, nakombensi siya nga ang katawhan nagkinahanglan sang Ebanghelyo. Sa tapos sang pila ka mahinalungon nga pagpaminsar, gindesisyonan niya ang Ebanghelyo sang Juan kag nagsugod dayon sang trabaho, kay nakahibalo siya nga ang iya kinabuhi nagakaminos na.

Ginpahibalo kita nga samtang nagahigda siya nga tagumatayon, gindikta niya ang ulihing bersikulo sang Juan sa iya manugsulat. Karon ang iya kasimanwa may ara na sang Ebanghelyo sa ila kaugalingong hinambalan. Maluya

apang kontento, nagkanta siya sang pagdayaw sa Dios kag nagginhawa sang iya kinaulihian. Gani isa pa ka bahin sang Bibliya sa lenggwahe sang katawhan ang nahimo. Apang bisan pa sina, walay nangin kompletong Anglo-Saxon nga Bibliya tubtub sa tion ni King Alfred, halos 150 ka tuig ang nagligad.

Alfred the Great, Hari sang England (871–899)

Si Alfred the Great kilala kaayo tungud sang mada-mong mga nahimo. Wala lamang niya gintabog ang mga Dane pagowa sa England, kondi mangin-dapat man siya sa pagdayaw tungud sing paghatag sa iya mga sumulud sang Bibliya sa ila kaugalingon tinubuang lenggwahe. Makapainterasadong talupangdon nga si Alfred, nga wala nagtoon magbasa kag magsulat tubtub siya magdose anyos, nagtubo nga mangin bantog nga hari kag bantog nga iskolar. Nakadayaw gid siya sa grasya sang Dios kag sa Balaan nga mga Kasulatan nga iya ginsulat, “ako, si Alfred, tungud sa grasya sang Dios, halangdon sa titulo nga Hari, nakainoino kag kasami nakatoon tungud sang pagbasa sang sagradong mga libro, nga sa aton, sa kon kay sin-o ginhatag sang Dios ang madamo kaayo nga kalibutanong dungog, may partikular nga kinahanglanon sa pagpaubus kag magpasakup sang aton mga hunahuna sa divine nga kasugoan.”

Sa bug-os nga paninguha agud maedukar ang katawhan, ginsigurado ni Alfred nga ang kada isa nakatoon magbasa sa iya tinubuang Anglo-Saxon nga lenggwahe. Ang pang-una nga ila gingamit amo ang binadbad nga Bibliya, ang madamo sini amo ang kaugalingong trabaho sang

hari. Ini iya gid ginahandum “nga ang tanang natawo sing hilway nga pamatan-on sa iya ginharian dapat indi anay magpasako sang ila mga kaugalingon sa bisan anong butang tubtub nga sila makabasa sing maayo sang English nga Balaang mga Kasulatan.”¹⁶ Ini nagakahulugan nga ang pamatan-on nga tawo indi makaserbi sa sundalo, makasulud sa negosyo, indi man makasunud sa propesyon tubtub makapasa siya sa pagtilaw sang pagbasa sing Pulong sang Dios. Sa idalum sining mga kondisyon, ini nagapabilin sa kabangdanan nga ang kada isa sa ginsakupan magmatinguhaon nga mag-ekspiyerto sa pagsunar sang pagbasa. Sa paghimo sini, ang pagbasa sang Balaan nga Kasulatan nangin halos pilitay, kag ang mga sumulunod ni Alfred “walay pamalibad” (Mga Taga-Roma 1:20). Wala gid bisan sadto anay nga ang Bibliya mahapos maangkon kag mabasa sing halos tanan. Kag nahibaloan naton, syempre, nga ang Pulong sang Dios indi magabalik sa Iya nga walay pulus. (Isaias 55:11).

Sugod sang 899–1330

Si Alfred the Great nagbilin sa iya katawhan sing dako kaayong panublion. Apang, makasulubo, ang tanang mga butang wala nagpabilin subong sang iya ginhandum. Sadtong 1066, ginsalakay kag gin-okupar sang mga Norman ang England. Sa pagkamatuud, ang mga Norman amo ang mga Norseman nga nakapuyo sa France sa sulud sang mga duha ka gatos ka tuig. Sa sini nga tinion, naghambal sila sang kombinasyon sang Scandinavian kag French. Sadto anay nasakup nila ang England, ang

---

16. Ginbadbad halin sa Miller, *General Biblical Introduction*, 322–23.

lenggwahe sina nga pungsod nakaeksperyensya sing dako kaayong pagbaylo. Ang mga Norman indi gusto sang Anglo-Saxon nga lenggwahe kag, sa sulud sang kapanahonan nga halos isa ka gatos ka tuig, ang duha ka mga lenggwahe ginsakot sa isa ka bug-os lain nga English.

Kon ina indi nagakaigo, ang paggowa sing Romanismo sang ulihi nagsugod sa pag-ilis sang maayo kaayong sistema nga ginpundar ni Alfred. Sa pagdamo sang pagdominar sang papa may mga paninguha sa pagpauntat sing komunikasyon sang Pulong sang Dios. Sadtong ika-trese nga siglo, ang mga awtoridad sang simbahan nakalambot pa gid tubtub sa pagdumili sang mga pagbadbad sang Bibliya sa tumandok nga hinambalan. Ang mga Vulgate lamang—ang Latin nga binadbad nga ginsugo ni Papa Damascus sa kay Jerome nga himoon sadtong 382—ang ginkabig nga mabaton.

Wycliffe (1330–1384)

Maglaktaw ta anay pakadto sa kay John Wycliffe, ang bibliyanhong iskolar sa Oxford. Si Wycliffe nagsugod na sa pagtan-aw sang kinahanglanon sang England para sa sagradong Balaan nga mga Kasulatan sa sa suweto nga paghambal. Sa sini nga tinion, ang daang Saxon nga dila sang binadbad ni Alfred indi na puwede sa komunikasyon, kag kon ang Latin nga Vulgate naton-an sing bug-os, ini nangin limitado sa ministro kag mga iskolar.

Halin sa iya kaugalingong pagtoon sang Balaan nga mga Kasulatan, si Wycliffe mabakod nga nagtoo nga si Kristo kag ang Iya Pulong lamang amo ang pinakamataas nga awtoridad sang tawo—*indi* ang simbahan sa Roma. Kasami niya gin-ataki ang mga doktrina nga ginpahayag

sa Romanhong simbahan, kag ginpilit niya nga ang tanang mga tawo may katungud sa pagtoon sang Balaan nga mga Kasulatan. Ang herarkiya sang simbahan nagsaway sang iya mga pagpanudlo subong ang delikado kag nagapamatok sa tinoohan—ang papa mismo ang naghatag sing pila ka mga sugo sa pagsaway—apang si Wycliffe wala gid nag-isol. Sadtong 1380 ginbantala niya ang iya binadbad sa English nga Bag-ong Katipan halin sa Latin, kag sa pila pa ka mga tinuig ang nagligad nakompleto ang binadbad nga Daan nga Katipan. Ini nga mga binadbad sa ulihi magabungkag sing gahum sang Romanismo sa England. Bilang resulta, si Wycliffe nangin ang unang modelo sang Pagbag-o.

Tyndale (1494–1536)

Halos duha ka gatos ka tuig ang nagligad, kag sa liwat ang English nga lenggwahe nagpaidalum sa grabe kaayo nga mga pagbaylo. Sa sina nga tinion, si William Tyndale, ang nangin-maalamon sa lenggwahe, nagsugod sa pagtrabaho sa lain pa gid gihapon nga pagbadbad sang Bibliya. Masiling ko nga ini nga tawo nangin isa ka mangin-alamon tungud kay iya nahanas sing maayo ang walo ka mga lenggwahe—ang Hebreo, Griyego, Latin, Italian, French, Spanish, German, kag English. Nagsulat siya sing maayo kaayo nga mga literatura sa tanan sining mga lenggwahe.

Tungud sang mapintas nga paghingabot kag pagpamatok sang nakapundar na nga simbahan, si Tyndale napilitan magpalagyo sa Germany. Sa sulud sang mga binulan, ang iya binadbad, nga suno sa edisyon sang Griyegong Bag-ong Katipan ni Erasmus, nakompleto na. Ang iya

binadbad sa English nga Bag-ong Katipan naimprinta ang kabahin didto sa Cologne kag natapos didto sa Worms. Bisan pa sang pagpamatok ni Cardinal Wolsey kag ni Haring Henry VIII, anum ka gatos ka mga kopya ang indi legal nga napagowa pabalik sa England sadtong 1526. Ang Tyndale nga Bibliya ginsaway kag ginpunggan dayon.

Samtang si Henry VIII ang nagdumala sang England, si Charles V pinaagi sa panublion, ang naghari sa kalaparan sang Europe. Si Charles V, isa ka mahimulaton nga Katoliko kag makahas nga maakigon sa kahulagan sang Pagreporma. Siya ang nagsulsol sa pag-aresto kag sa kamatayon ni Tyndale. Si Tyndale nakit-an kag gindakop dito sa Antwerp, sa diin sekreto siya nga nagarepaso sang iya mga binadbad. Ginsulud siya sa bilanggoan sadtong 1535, ginhusay kag ginsentensyahan siya sang pagtalikod sa tinoohan, kag ginsentensyahan nga bitayon sa poste kag sunugon sadtong 1536. Sang bag-o lang gid siya napatay, si Tyndale nagtangla sa langit kag nagsinggit sa pangamuyo, “Ginoo, buksi ang mga mata sang Hari sang England.”

Ngaa bala nga ginasugiran ko kamo sining tanan? Agud nga mahibal-an ninyo kon ano gid ang natabo agud mahimo ang mismong mga kahilwayan nga inyo ginakalipay karon nga panahon—agud maangkong, agud mabasa, kag matudlo ang Pulong sang Dios nga walay pagpanghilabot kag pagpamugong.

Coverdale kag Matthew nga Bibliya

Si Tyndale indi lamang ang nag-isahanong nagtrabaho sang English nga Bibliya. Ang Coverdale nga Bibliya, nga naggowa sadtong 1535, nagmadinalag-on sing mas maarang-arang. Ini gindedikar pa man gani kay Haring

Henry VIII. Ang Matthew nga Bibliya, ang kombinasyon sang Tyndale kag sang Coverdale nga mga binadbad, nabantala sadtong 1537. Ini gin-ululupod kag gin-usisa ni John Rogers, nga naggamit sing alyas nga Thomas Matthew. Makatilingala gid nga, ini nangin unang Bibliya nga awtorisado sang hari para ipamaligya kag para mabasa. Ang Matthew nga Bibliya nagaporma sing basihanang sing tanang mga paghusto, nga nagalakip sang Great nga Bibliya, ang Geneva nga Bibliya, ang Bishops nga Bibliya, kag King James Version.

PAANO KITA NAGKAARA SANG ATON KING JAMES VERSION

Sa karon ang pagbinahinbahin sa tunga sang mga Protestante kag sang mga Katoliko nagsangkad na gid kaayo. Sa England, sa diin ang Parlamento nasakupan una gid sang mga Puritan, mga Protestante, kag mga Anglican, ang katawhan nagsugod na sa paghambal nahanungud sang bag-ong makalidad nga pagbadbad. Si James I ara sadto sa trono, kag daw sa ang pangamuyo ni Tyndale nasabat na.

Ini ginakinahanglan, bisan paano, nga mahangpan mo ang iban nga senaryo nga may kaangtanan sa paghari ni Haring James I. Si Elizabeth, ang Reyna sang England, may matahum nga pakaisa, nga si Mary Stuart, nga nagbalik halin sa France sadtong 1561 agud magbulos sang iya suno sa legal nga lugar subong Reyna sang mga Scot. Ang Scotland ara sa magamo nga kahimtangan: ang mga lahi naglabugay sing pagkadikontento; ang bag-ong pagtoo nga ginwali ni John Knox nagtaboktabok sa mabugnaw nga mga sapa; kag ang Katoliko nga si Mary

ginbale-wala, indi lamang tungud sang iya presensya sa Scotland kondi tungud sang iya nagapadayon nga pag-angkon sang Tudor nga korona ni Elizabeth. Dason si Mary nangin-dimaalamon nga nagpamana kay Senyor Darnley. Ini naghimo sang pag-ilinaway, sa sining parehong English tungud sang iya Tudor nga mga kaangtanan, kag sa mga Scot tungud kay siya Katoliko.

Ang mga Scot nangin Calvinistic sa ila mga pagtoo kag naglain ang buut sa pagka-Romanismo ni Mary kag sang impluwensya sang iya French nga laguwerta. Ang katawhan determinado nga indi na gid dapat tugotan ang Romano Katoliko makakuha kag maghuput sang politikanhong gahum sa ila pungsod. Pagkatapos sang serye sing mga pagkadimahinalungon kag sang pagulpigulpi nga mga buhat, napilitan manaog si Mary sa pwesto para pabor sa iya lapsag nga lalaking anak, nga nangin James VI sang Scotland. Nakapalagyo sa kasingkal sang mga dungganong Protestante, si Mary nakakita sing dalangpan sa England.

Si Elizabeth ara sa mabudlay nga sitwasyon. Wala siya nangahas nga pabalikon si Mary sa Scotland, kay ang mga Scot basi magpatuman sang ila divine nga monarka nga katungud; parehong nahadlok siya maghatag sang iya santuwaryo sa England sa diin si Mary siguradong mangin duug sing pagtililipon sing tanang pamaagi sang mga indi pagkakontento. Gani, si Elizabeth naobliga sa pagpabilin sa iya 'bisita' nga istriktong nakatago kag gani nagsugod ang sarisaring pagbaylobaylo nga mga intriga kag mga paghumon nga naglawig sa halos duha ka mga dekada. Sang ulihi, ang padayon nga pagpanulsol ni Mary wala nakahatag sa kay Elizabeth sing iban pa nga pilian. Si Mary ginpatay sadtong 1587.

Si James VI, ang anak ni Mary sa kay Senyor Darnley,

nga nagin hari sang Scotland sugod pa sadtong 1568 sa idalum sang pagkahari sing Konde sang Moray, ginpada-ko nga isa ka Protestante. Gintudloan siya sang Calvinistic nga teyolohiya, sa Griyego, Latin, kag Hebreo. Si Jamie sa pagkamatuud nangin estudyante. Makadiskurso siya sa teyolohiya nga mga harambalon sa parehong English kag Latin. Sang si Elizabeth napatay, wala siya nakabilin sing mga panublion, gani natapos ang Dinastiya sang Tudor. Si James VI ginpapanaog sa puwesto sa Scotland kag ginkoronahan James I sang England, nga nagpasugod sa paghari sa dinastiya sang Stuart.

Ang Milenyo nga Petisyon

Sadtong tuig sang 1603. Nagpanguna si James sang dimahapos nga kinabuhi didto sa Scotland kag sa pagkamatuud nagalaum siya sa pagkadto sa England. Apang, nasapwan niya dayon nga ang England, man, may iya man nga mga kagamo. Ang mga Puritan nagribuk batok sa pagpundar sang simbahan. Ang Puritan nga mga manugwali nagtilipon agud magsulat sing petisyon, sa diin nagpakilooy sila sa iya dungganong Pagkaharianon para sa pagbaylo sa nakapundar na nga panimbahon sa simbahan kag sing pagkuha sang subong nga mga lihi-anon subong ang tanda sang krus. Dugang pa, ang mga Puritan nagbalibad sa paggamit sing awtorisadong libro sang pangamuyo tungud sang pagkawalay palatukuran nga mga pagbadbad sini.

Ini nga petisyon nabantog sa kasaysayan subong ang Milenyo nga Petisyon tungud kay isa ka libo ka mga pirma ang nakaangot sini. Nangin resulta ini sang Kompe-rensya sa Hampton nga Korte sadtong Enero 14, 1604, sa kon diin si Haring James mismo ang namuno. Ini natabo

sadtong panahon sang isa sang walay katapusang mga debate nga ang pangulo sang mga Puritan, nga si Dr. John Reynolds namangkot, “Ang imo bala Pagkaharianon mahamuut, nga ang Bibliya bag-ohon ang pagkabadbad, subong nga ang mga pagbadbad kaangay sang mga ara pa karon nga napaslawan sa paghatag sing impormasyon sa orihinal?”¹⁷

Sa gilayon nga pagpangabay ni Reynolds nagdalagan sa pagpamatok halin kay Bancroft, ang Obispo sang London. Ang Obispo nag-angkon nga kon ang tanan nga naghandum gintugotan sa mga pagbadbad, ang pungsod magbaha sang mga Bibliya. Gani ang pag-estoryahanay nagpadayon.

Ang Harianong Sugo para sa Magkaparehong Pagbadbad

Sang ulihi ang Hari sang England kinapoy sa pagpamati sang mga debate. Malig-on siya nga nagsuporta sa kay Reynolds pabor sa bag-o nga Bibliya. Nagpahayag si James nga, “Wala pa gid ko sing makit-an nga Bibliya nga nabadbad sing maayo kaayo sa English . . . . Handum ko may pila ka espesyal nga mga paninguha ang himoon para sa magkaparehong pagbadbad; nga dapat mahimo sang pinakamaayong naton-an sa parehong mga Unibersidad, dason narepaso sang mga obispo, ginpresenta sa Pribadong Konseho, pang-ulih ginpabakod sang harianong awtoridad, agud basahon sa bug-os nga Simbahan, kag

---

17. Ginbadbad halin sa Ernest Law, *The History of Hampton Court Palace*, Vol. II: *Stuart Times* (London: George Bell and Sons, 1888), 37.

wala na sing iban pa.”¹⁸

Si James masyado ka interesado sa teyolohiya kag sa mga lenggwahe. May dako siya nga ihibalo sa Balaan nga mga Kasulatan kag sa doktrina sang Bibliya. Luwas sina, ang paminsaron nga ang bag-o kag mas maayong binadbad nga Bibliya dapat mabantala sa panahon sang iya paghari nag-apela sing tuman sa kay James. Naghimo siya apang sa isa ka kondisyon: siya mismo ang magpili sang mga manugbadbad.

Ang Pagpili sang Mga Manugbadbad

Sadtong Hulyo 22, 1604, ang Hari nag-anunsyo nga nakapili na siya sang singkuwentay kuwatro ka tawo nga maghimo sing bag-ong pagbadbad. Paano bala siya nagpili sang mga iskolar? Ang solo niya nga ginkinahanglan amo nga kinahanglan maayo sila nga mga linggwahista. Katunga sa ila mga ekspiyerto sa Hebreo kag ang isa pa katunga ekspiyerto sa Griyego. Ang listahan naglakip sang mga Anglican kag mga Puritan, mga tumuluo kag mga ditumuluo. Sa sadtong napili, pito ka tawo ang napatay sang wala pa magsugod ang trabaho, nga nagalakip kay John Reynolds, nga nagpangabay sini nga pagbadbad. Sa pagkamatuud, kuwarantay-siyete ka mga tawo lamang ang nagtrabaho sa kon ano ang aton gintawag karon nga panahon ang Awtorisado ukon King James Version sang Bibliya.

Ini nangin perpektong tinion para sa pagbadbad nga himoon, kay ang English nga lenggwahe nangin mas

---

18. Ginbadbad halin sa Charles Williams, *James I: A Biography of a King* (Eugene, OR: Wipf and Stock, 1934), 189–90.

maayo pa gid kaayo pinaagi sa mga tawo kaangay kanday Shakespeare, Donne, kag Spenser; ang klasikong literatura nakalambot sa kinaputoputokan sini. Ang katahum sing English nga lenggwahe sa sina nga panahon kag ang gahum sang pagpahayag sini gani nagpreserba para sa aton sing King James nga Bibliya. Gani, ang estilo sang lenggwahe nga kon sa iban nga pamaagi karaan na nag-abot sa aton nga bag-o kag, may walay paglakip sang pila ka mga pulong, may kaangtanan gid kaayo sa harambalon nga ginadiskusyonan.

Nagasugod na ang Trabaho

Ang mga iskolar ginbahin sa anum ka mga grupo; ang duha ka mga grupo nagtrabaho didto sa Oxford, ang duha didto sa Cambridge, kag ang duha didto sa Westminster, nga may trabaho nga ginbahin sa ila. Sa kada mga grupo, ang mga grupo ginparteparte sa Daan nga Katipan nga grupo kag sang Bag-ong Katipan nga grupo. Ang tanan nagtrabaho sing lainlain sa kada isa. Ang isa sa mga grupo nagtrabaho sing intero sang Apocrypha, nga subong sang nahibaloan ninyo, wala na ginlakip sa King James Version nga Bibliya.

Ang mga Ginhalinan sang Pagbadbad

Ang mga grupo nga nagabadbad sang Daan nga Katipan naggamit sang Masoretic nga Teksto subong ila ginhalinan. Ang pagtrabaho sa sini nga teksto nagsugo sadtong ikalima nga siglo A.D. kag nakompleto sadtong 1425. Ini nangin eksaktong pagpakahulugan sang orihinal nga Balaan nga mga Kasulatan sa Hebreo. Para sa Griyego, ang Textus

Receptus (“ang teksto nga nabaton sang tanan”) amo ang gingamit. Ini nga edisyon nasuno sa ikanapulo-ka siglo nga mga manuskrito nga ginbuklad ni Erasmus sang Rotterdam sadtong 1516 kag ginbantala ni Elzevir. Sa ikaduhang edisyon sini, ang Latin nga pasiuna nga nasulatan sang mga pulong “textum receptum” naimprinta, nga sa diin ini nagbaton sang ngalan sini.

Ang Trabaho Nakompleto Na

Naabtan ang mga iskolar sang tatlo ka tuig sa pagtapos sang ila trabaho sa pagbadbad sang Bibliya kag sang dugang pa nga siyam ka bulan sa pagbag-o sang teksto kag sa pagtingob sini. Para sa ikakontento sang kada isa, ang daan nga manugwalihon nga mga pulong sang Bishops nga Bibliya sadtong 1568 ginpabilin tanan. Sigurdong apat ka tuig ukon mas manubo pa indi masyadong malawig para sa pagtrabaho sang subong ka dakoon. Ang pasiuna nagasiling, “ang mga bagaybagay sing may subong kabug-aton kag kinagowaan dapat dasigon sa pagkakompleto: kay sa pagpatigayon sang tion ang tawo wala nagakahadlok sa pagbasol sang mabintahaonon nga katamaron.”

Bug-os gid, ang 1611 nga edisyon nangin maayo nga pagbadbad halin sa manuskrito nga nakahanda na. Ang bantog nga English upod sa pagkaklaro kag sa estelo sini, ang pagkadirekta kag ang puwersa sini, naghimo sang King James nga Bibliya ang klasikong English kag ang modelo para sa ginatos ka mga tinuig.

Ang Pagbaton sang King James nga Bibliya

Apang sa pagpagowa sini, Ang Awtorisadong Bersyon naggowa nga nangin ang labing indi kilala kag ang binadbad nga ginsaway sa bug-os kalibutan nga naggowa bisan kasan-o sa paimprintahan. Naghatag ini sing pinakadakong kagamohan sa bisan kasan-o nga edisyon sang Bibliya sa kalibutan sang English-nga panghambal. Ang iban nga pag-usisa ginpakamatarong tungud kay, sa proseso sang pag-impronta, kapin sa apat ka gatos ka mga sayup sa pagmakinilya ang nahimo nga dapat mahusto. Kay ang kadamoan nga parte, bisan pa sina, ang pag-usisa walay basihanan kag dimaayo nga opinyon. Ang mga Katoliko nagsaway sini tungud sa pagpabor sa mga Protestante. Ang mga Arminian nagpaminsar sini nga nagpabor sa Calvinism. Ang mga Calvinist nagpahayag nga nagpabor ini sa Arminianism. Ang mga Puritan nagprotesta sang pangpolitika kag ritwal sang simbahan, subong man sa paggamit sang subong nga mga pulong sang “obispo,” “simbahan,” “ordenan,” kag “Paskwa sang Pagkabanhaw.” Sa laktod, ang kada isa nga nagkabig sang iya kaugalingon nga nangin ekspiyerto sa harambalon nagsinggit sa pagprotesta kag nagsugod sa pagsulat sing mga gagmay nga balasahon nga nagasaway sa bag-ong bersyon sang Bibliya. Walay bisan isa nga nakaluyag sini luwas kay Haring James I.

Gani, ang Iya Kamahalan nagpatunga agud masulbar ang pagbinaisay. Napilitan siya sa paghimo sang desisyon kag nagkuha sang pluma sa iya harianong kamut kag nagsulat sang madamo kaayo nga mga pulong: “Amo ini, bisan kon luyag ninyo ukon indi!” Nagsulat sa pagdependa sa kamatuuran kag ginpamatud-an ang Awtorisadong Bersyon, nga sa dakong katawhayan sang mga manugbadbad. Bilang resulta, ang kada isa nagpanglad-ok sing

matig-a kag nagsiling, “huo, sa Imo Kamahalan,” kag sa sina nangin amo sina. Sa gilayon tubtub sa sini nga oras, ang King James Version amo gihapon ang labing masangkaron nga gingamit nga binadbad nga Bibliya. Ginahunahuna ko nga ang kada tumuluo dapat may kopya sang King James nga Bibliya, labi na ang Scofield nga Edisyon. Bisan pa nga indi siya iskolar sa lenggwahe, si Dr. Scofield nangin mangin-alamon sa iya kasumahan sang doktrina. Luwas sa apat ukon lima ka sayup sa mga komento sa ubus sang pahina (Genesis 6; Mga Hebreo 6; kag Bugna 2 kag 3), ang Scofield nga Edisyon sang King James Version isa gihapon sa pinakamaayo. Ang New American Standard Bible, ginbantala sang Lockman Foundation, maayo man kaayo nga binadbad.

Samtang ang iban pa nga binadbad medyo nakahatag sing maayong bulig sa iban pa nga mga ginsakupan, walay nangin halos pareho sa King James nga Bibliya. Kon luyag mo sing maayong English, ginarekomenda ko nga basahon mo ang binadbad nga Bag-ong Katipan ni Richard Francis Weymouth. Ang isa pa gid ka maayong binadbad sang Bag-ong Katipan ginhimo ni Charles B. Williams; nagakinahanglan ini sing kahibalo sa Griyegong mga gamatikang kapanahonan. Si Kenneth W. Wuest isa ka maayo kaayong ortodokso nga iskolar kag nakahibalo sang orihinal nga mga lenggwahe. Ang iya ginpasangkad nga bersyon maayo.

Ang Revised Standard Version nagagamit sang mga pulong sang orihinal nga mga manuskrito kag ginabutang sa mga italiko, ukon sa maayo nga pagka-imprinta, yadtong mga dalanon nga indi makit-an sa mas maayong mga manuskrito. Ang kalabanan sang ibang modernong mga binadbad masyado ka malain nga natingala kita kon ngaa nga gintawag pa gid sila nga mga binadbad—ang

pagpakahulugan kag ang pagbadbad amo ang duha ka nagkalainlain nga mga butang. Ang aton ginakinahanglan amo ang dugang pa gid nga komunikasyon sang doktrina kag mas magamay nga retorika. Diri sini nagasulud ang pag-usisa sa teksto.

ANG KASAYSAYAN SANG MODERNONG KAPANAHONAN

Ang Pag-uso sang Textus Receptus

Klaro nga ang King James Version ginbadbad sing maayo sa tion sing pagpagowa sini, apang sa indi gid madugay tubtub ang maathag nga mga palaligban nakita sa teksto sini.

Ara sa mga kinse ka tuig ang nagligad sang si Thomas Roe nagbalik dala halin sa Turkey inang matahum nga manuskrito—ang Codex Alexandrinus. Sugod sadto, kag tubtub karon, kapin sa lima ka libo ka mga manuskrito sang Bibliya ang nabuklad, ini sila tanan mas sinauna kag mas eksakto kay sa yadtong gingamit subong ang basihanan para sa Awtorisadong Bersyon. Sa gilayon nga pag-usisa kag pagpaanggid, madamo kaayo ang mga diperensya subong ang mga sayup nga makit-an sa unud. Ang Textus Receptus nangin uso halin sang 1516 tubtub 1750, karon nabalabagan ini.

Ang Kapanahonan sang Paghimulat

Natural nga, ang mga manugsuporta sang Textus Receptus aktibong nagpamatok sa yadtong mga pilosopo nga

nagpabor sa bag-ong nadiskubrihan, ang mas dumaan nga mga manuskrito. Ari ang makapainteresado nga butang: Ining lima ka libo ka mga manuskrito nga ginuhaduhaan, kon ipaanggid sa Textus Receptus (ang basihanan para sa Bag-ong Katipan nga teksto sang King James Version), may mas manubo pa sa isa ka porsyento nga diperensya sa teksto. Ini tumalagsahon gid ang pagkamaayo!

Ang Textus Receptus, halimbawa, naglakip sang ulihing katunga sang Marcos 16; ang Codex Sinaiticus wala nagsambit sini, wala man ang ulihing katunga sang Mga Taga-Roma 8:1. May iban pa nga mga diperensya man, kag ang mga iskolar nagsugod na sa pagbinagbinag nga sa sinang kapanahonan sang mga pila ka libo ka mga tinuig, daw sa nahimo ang mga sayup sa pagkopya sang isa ka manuskrito sa isa pa.

Nabinagbinag mo, syempre, nga sa sinaunang kalibutan ang tanang mga kopya sang Balaan nga mga Kasulatan kinahanglan himoon sa kinamut. Kon ginahunahuna mo nga ina masayon, ginapanugyan ko nga tilawan mo ini sa imo kaugalingon. Isulat ang Libro sang Mga Taga-Roma. Dason usisaa ini sugod sa umpisa tubtub sa katapusan kag tanawa kon sa ano ka eksakto ka. Dason ayhan mahangpan mo nga sa pagsulat sa Hebreo ukon bisan sa Griyego sa sulud sang dose ka oras kada adlaw, ang mga nagakopya basi magkasayup—labi na kon walay mga espasyo sa tunga sang mga panghambal, mga parapo, ukon mga pulong—sila tanan ara sa dalagko nga mga letra.

Ang kapanahonan sang paghimulat sa husto nga teksto sang English nga Bibliya nagdugay sugod sang 1750 tubtub 1830, kag nakahatag ini sang pagpagowa sing bag-ong siyensya sa pilolohiya—ang pag-usisa sang teksto. Sa katapusan, sadtong 1830, ang manugsuporta sang Textus Receptus nagbaton, kag ang paghimulat para sa pagkilala

sang mas daan nga mga manuskrito nagdaog. Ano nga pagpabakod ang akon ginahimo, ano nga mga paghusto ang akon ginahimo, baliki ang trabaho sang kapin sa lima ka libo nga manuskrito nga nauna sa Textus Receptus. Ini nga mga pagbaylo ginakinahanglan agud nga matudloan ka sang perpektong pagkaeksakto sa kon ano ang gintuyo sang Dios nga ipasa sa imo.

Maayo ayhan nga tawgon ta ang mga tinuig nga nagasunud sa 1830, tubtub karon, ang kapanahonan sang nahimong mas maayo nga teksto. Ini nga mga tinuig nahahimo sang pagtadlong sang matuud nga teksto kag sang kahulugan sini. Utang naton ang aton teknikal nga ihibalo sang lenggwahe sang Balaan nga mga Kasulatan sa maalamong mga iskolar nga nagpadayon sang trabaho sang ila mga ginbuslan. Lakip sadtong dungganong mga tawo amo si Dr. Karl Lachman sang Berlin, nga naghandum nga mabalik ang kinaunahang mga manuskrito, kag nanguna sa iban pa sa pagpanglaghap para sa mas dalagko pa gid nga mga pagpamaayo sa pag-usisa sang teksto. Dugang pa sa kanday Tregelles kag Tischendorf, tatlo ka tumalagsahong English nga mga iskolar ang naghatag sing indi masukod sa aton paghangup sang kritikal nga exege-sis sang Bag-ong Katipan. Sila amo sanday Dr. Henry Alford, B. F. Westcott, kag Dr. F. J. A. Hort Westcott kag Hort ululupod nagtrabaho sa sulud sang trenta ka tuig kag nakahimo sang maayo kaayo nga teksto.

Isa pa ka maayong kalidad sang edisyon sang Bag-ong Katipan ang ginbantala ni Dr. Eberhard Nestle sa pagsulud sing bag-ong siglo. Apang ayhan ang duha ka labing kilala nga mga pilosopo sa bug-os nga panahon amo sanday Adolf Deissmann kag Hermann Von Soden. Ang ila walay pagkakapoy nga mga pagtoon nagresulta sa importante nga mga progreso nahanungud sang aton bug-os nga

paghangup sang koine nga Griyego. Ang kinabuhi ni Soden natapos sadtong 1914 sang wala pa gid matapos sing husto ang iya trabaho, apang sa Deissmann nabuhi sing igo nga kalawigon agud mabantala ang iya mga nasapwan. Tungud sang mga tawo kaangay sini nga nakautang kita sing pasalamatan sa pagdugang pa gid sang aton ihibalo sang orihinal nga Balaan nga mga Kasulatan kag sang ila mga komunikasyon kag pagpakahulugan suno sa tinion kon kasan-o sila nasulat.

ANG MGA PALALIGBAN KARON NAHANUNGUD SANG KING JAMES VERSION

Paghimo Liwat sang Awtograpiya

Nakita na naton nga ang pagkadiskubre sing mas sinaunang mga manuskrito naghimo sing kontrobersiya sa King James Version. Ang iban pa nga mga palaligban naggolowa samtang ang maalamon nga mga pilosopo nagpaklaro sang gramatika, sintaksis, kag sing ginhalinan sang pulong nga Griyegong lenggwahe.

Madamo sa mga paghusto nga akon nahimo wala nagapakahulugan sing mga sayup sa teksto kondi tungud sang mga nalakip nga wala sa hustong panahon. Nakita mo, kapin sa pila ka gatos mga tinuig ang nagligad ang English nga lenggwahe nag-agi sa dugang pa gid nga mga pagbaylo. Ang mga pulong wala na nagadala sing parehong kahulugan sadto anay. Ilaragway ta: Sadtong tuig sang 1611, ang “sulud sa imo aparador” (Mateo 6:6) nagtumod sa pribadong kuwarto ukon sa tulugan. Karon nga panahon nagahunahuna kita sang aparador suno sa aparador sang mga bayo. Bisan pa nga kaladlawan kag

mabudlay toohan, wala damha nga makasugata ko sang katawhan nga kon kaisa nagapangamuyo gihapon sa ila aparador sing mga bayo. Indi amo ini ang kon ano gid ang ginasiling sang bersikulo.

Maghimo ta sang isa pa gid ka halimbawa: “Kag karon magpabilin ang pagtoo, paglaum, buhat sa kalooy, ining tatlo; apang ang pinakadako sini *amo* ang buhat sa kalooy” (1 Mga Taga-Corinto 13:13). Karon nga panahon ang “buhat sa kalooy” nagakahulugan sing pagpahayag lamang sang pagkalooy sa yadtong indi nangin bulahan. Sadtong 1611, ang buhat sang kalooy amo ang pinakamabakod nga English nga pulong para sa gugma. Kon magsiling ka sing, “ginapalangga ko ikaw” sadtong 1611, ginbutang mo ang imo kaugalingon sa peligro. Kon ang imo lamang ginsiling, “ginahigugma ko ikaw,” nagalahoglahog ka lang; gani, walay bisan isa nga magseryoso sa imo. Gani nakita mo nga ang kahulugan sang pulong nga buhat sa kalooy nagbaylo sing dako kaayo sa sulud sang mga tinuig.

Makakita kita sing madamo sining mga nalakip nga wala sa panahon diri sa King James Version. Sanglit nga nagahalong sila nga mahimo ang mensahe sing medyo diklaro, ginakinahanglan mahusto sila. Wala gid sa sini makapakita nga may nangin bisan anong sayup sa mga manuskrito. Nagapakita lamang ini nga ang lenggwahe nagbaylo. Makita naton nga bisan sa aton nga panahon—pamati lamang sa henerasyon karon, kag makita mo kon ano ang ginapakahulugan ko. Bisin pa sining tanan, ang Bibliya amo ang labing napapanahon, nagakaigo nga libro para sa kada adlaw nga pagkinabuhi. Magamit ini sa *kada* henerasyon sang mga tumuluo.

PANGGOWA NGA BIBLILOHIYA

May dako kaayo nga kadamoon sang panggowa nga ebidensya para sa pagkaara sang Kanon, sa diin ang nagasunud pila lamang.

Ang Pagpadayon

Ini isa ka importante kaayo nga pulong sa kaangtanan sa kanon sang Balaan nga Kasulatan. Sa pagpadayon, ang buut ta pahangup nga sa sulud sang sisenta ka mga henerasyon (sa mga 1,600 ka tuig) ang Daan kag ang Bag-ong mga Katipan nahimo na kag gintingob. Ang kuwarenta ka tawo nga mga manunulat sang Bibliya naglakip sang mga hari, mga mangunguma, mga pilosopo, mga mangigisda, mga manugbulong, mga mamalaybay, mga politiko, mga iskolar—halin sa lainlain nga klase sang mga tawo kag sa tanang mga konsepto sang pagpanginabuhi. Apang may ara sila sing perpektong organisadong pagpadayon, perpektong kasugtanan sang tipo kag kontra-tipo, nahanungud sang tagna kag pagkatuman, sing makasaysayang kasunudsunuran, kag ang pagpogreso sang doktrina ssa orihinal nga mga lenggwahe. Walay madudahan nga may ara nga mas maayo pa kay sa sining mga tawo nga nangin responsable para sa ginhalinan sang Balaan nga mga Kasultan.

Walay iban pa nga nasulat nga libro sa sulud sang 1,600 ka tuig nga nangin mabakod tubtub karon sa idalum sang mga masyado kaayo nga paghingabut sa pila ka libo ka mga tinuig kag makalampuwas sa tanang mga pagpaninguha nga gub-on ini. Indi mo basta na lang mabale-wala ang ina nga klase sang ebidensya; kinahanglan batonon mo nga ang mabaskog nga impluwensya sang pagpadayon dako

kaayo kag indi mapanghiwala.

Maabunansya nga Kasangkaron sang Pagpahayag

Dugang pa sa pagpadayon, ang Bibliya nagasakup sang tanang butang nga ginakabig sang Dios nga kinahanglanon para mahibal-an sang katawhan kag indi gid mahibal-an luwas sa divine nga pagbulig kag pagpahayag. Walay tawo ang klarong makapalaragway sing subong sa dimakit-an nga mga butang kaangay sang langit, impiyerno, eternidad, ukon sang kalag; apang ang tanan nalaragway sing nagakaigo kag eksakto.

Pagpanagtag

Ang Bibliya amo ang labing masangkarong nagsirkular nga libro sa kalibutan kag nabadbad sa halos isa ka libo ka mga lenggwahe kag mga hinambalan. Ayhan indi gid makadalayaw tubtub mabinagbinag mo nga ini nagalakip halos sing kada lenggwahe nga ginpangsulat. Ang trabaho nagapadayon gihapon sa mga manugbadbad sang Bibliya kag ang komunidad sang Bibliya nga nagapaninguha nga madala ang Pulong sang Dios sa nadula kag tagumatayon nga kalibutan. Hunahunaa lang bala ang malaba nga mga tikang sang higante nga pakadto sa sina nga direksyon. Sadtong 1600, onse lamang la tuig sang wala pa ang King James Version, may kuwarenta ka mga binadbad sang Bibliya lamang ang ara.

Maangayon nga Awtoridad

Natalupangdan mo bala nga ang Bibliya wala nagadayaw sang tawo kondi sa baylo nagarekord sang iya mga sala, sang iya mga kaluyahon, sang iya kapahamakan? Halimbawa, si Solomon ang nangin pinakamanggaranon nga hari kag ang pinakamaalan nga tawo nga nagkinabuhi sa bisan kasan-o. Ang iya pagkabantog nakilala sa bug-os kalibutan. Apang ginsilingan siya, subong man sang mada-mong iban pa nga, magrekord sang iya mga kapaslawan. Normal nga, ang mga hari nagrekord sang ila pagpanghimulos (kasami sobra gid), apang walay tawo nga boluntaryong magsulat nahanungud sang iya mga kapaslawan. Indi magamay sa tanan magarekord siya kon paano siya, ang ‘mahigugmaong-lalaki sang mga kapanahonan,’ nasikway. Ang Dios nagsiling, “Isulat—sing detalyado,” kag si Solomon nagrekord kon paano ang labing matahum nga babayi sa kalibutan, nga iya ginhigugma, nagsikway sa iya. Bilang resulta, may ara kita sing Ambahanon ni Solomon—*indi* pornograpiya—ang matahum nga estorya sang gugma nga may dakong mga aplikasyon sang doktrina.

Kon walay pagtuytuy sang Dios, si Oseas wala gid nakasulat kon paano ang iya asawa nagpalagyo upod ang prinsipie. Ginhigugma niya siya sing tuman nga indi niya luyag pahuy-an siya sa pag-anunsyo kon paano niya siya ginpabalik—nakit-an niya siya sa sulud sang tiyanggihan sang ulipon kag ginbakal siya sa presyo sang ulipon nga nasungay na sang toro. Gani palihog talupangda nga sa bug-os nga Bibliya may ara kita sining tumalagsahon kaayo nga mga palatukuran sang maangayon nga awtoridad.

Mga Pag-ataki sa Bibliya

Nakita na naton ang iban nga mga pag-ataki nga ginhi-mo sa Bibliya. Sa likod sining mga pag-ataki amo ang kahadlok ni Satanas sa divine nga kamatuuran sang Balaan nga mga Kasulatan.

Nasambit na naton ang sugo para sa pagwasak ni Emperador Diocletian nahanungud sang sagrado nga mga sinulat sang mga Kristohanon. Siya isa lamang sa madamong nagtilaw sa pagguba sang Pulong sang Dios. Si Apion nag-ataki sang sagradong mga sinulat sang mga Hudiyo, kag si Josephus nag-abot sa pagdepensa sa ila.

Ang isa sa pinakadakong mga pag-ataki nga paliwatli-wat nga nahimo sa Bibliya sa bug-os nga mga siglo nasuma sa isa ka panghambal dira sa 2 Pedro 1:16: “pinatopato nga mga sugilanon.” Ginsiling sa modernong mga terminolohiya, ang pag-ataki mangin kaangay sini: “Ang mga saysay sa Bibliya mga imbento lamang sang imahinasyon sang isa ka tawo; leyeda ini; mga pinatopato ukon, sa pinakamaayo, matuud nga mga panghitabo sila nga ginpatahum sa madamong mga tinuig nga paliwatli-wat nga pagsugid.” Sa sini nga pamaagi si Satanas nagapaninguha sa pagguba sang Bibliya kag karon ang kagamo sa tunga sa yadtong nagatoon sang Bibliya.

Sa iban nga mga higayon ang katawhan nagtilaw sa pagpakamatarong sang mga milagro ukon bisan sa intero nga mga libro sang Bibliya. Amo ini ang nangin kahimtangan sang Libro sang Bugna. Yadtong mga nag-ataki sang Bibliya nagsugot nga si Juan sa pagkamatuud didto sa Isla sang Patmos, apang gin-angkon nila ang kamatuuran sang panghitabo nga nalipungan siya tungud sang init. Nagresulta ini sa mga pagmatamata, kag si Juan naghanderaw

lamang sadtong tanan nga mga butang nga iya ginsulat sa Bugna.

Ang Impluwensya sa mga Tawo kag sa Katilingban

Walay lain nga libro ang nakaimpluwensya sa lakat sang kasaysayan sing subong ka damo sa Bibliya. Ang bibliyanhong mga palatukuran nagluwas sang Romanhong Emperyo sang wala na gid sing iban nga makahimo. Ang pagkamangin-alamon ni Julius Caesar nag-imbento sang sistema suno san mga palatukuran sang divine nga katukuran. Bisan pa nga si Julius Caesar isa ka ditumuluo, may ara siya sing maayo kaayo nga mga sulundan kag mga talaksan kag, gani, may maayong panan-aw sa pagkilala sang mga konsepto nga ginsangkap sang Dios para sa tanang katawhan.

Ang kapanahonan sang gira sibil nagsunud sa pagpatay kay Caesar. Sang ulihi, sang ang pungsod nangin ara sa proseso sang pagkawatakwatak, sang ang sosyalismo sa sina nga panahon nakahimo sang tanan apang nagguba sang hilway nga pagnegosyo, sang ang reserba nga bulawan sang Roma naubos na, kag ang tanan sini nga mga kabangdanan nag-amat-amat ka pahunahuna sang matabo nga kapahamakan, ano bala ang natabo? Ang doktrina sang Bibliya nag-abot agud magpalingkawas. Ang pinakadakong kadamoon sang mga tumuluo nakatoon sang doktrina kag sa idalum sa sinang impluwensya nga ginakalingawan sang kalibutan nga tumalagsahong kapanahonan sing ginpalawig nga kalinong kag kauswagan sa sulud sang mabulawanong panahon sang mga Antonine Caesar. Ini nga mga Caesar, kaangay kay Julius

Caesar, mga ditumuluo, apang nakahangup sila sang katukuran.

Ang German nga manalaysay, nga si Theodor Mommsen, ang manunulat sang *The History of Rome*, kag ang English nga manalaysay, nga si Edward Gibbon, ang manunulat sang *The Decline and Fall of the Roman Empire*, ining duha parehong nagsugot nga ang pinakamaayong tinion nga mangin buhi amo ang kapanahonan sang mga Antonine Caesar (A.D. 96–180).

Sadtong nagligad, subong man karon, ang mga babayi ginkabig nga kinaugalingong pagkabutang kag katumbas sang maayong kabayo ukon mga baka sa magamong mga pungsod. Talagsa lamang mangin matuud sa diin ang impluwensya sang Bibliya mabatyagan. Sa panahon sang paghari sang mga Antonine Caesar, ang pagkababayi ginprotektahan kag ang kahimtangan sang mga babayi indi gid nangin mas maayo. Bisan diin man ang mga doktrina sang Bibliya kag ang pagka-Kristohanon nakahimo sang ila mga progreso, ang papel sang babayi nagataas. Wala ko ginahunahuna nga may ara sing isa sa isa ka libo nga babayi nga eksaktong nakakilala sang bili sing kon ano ang kahulugan sang mga kahilwayan nga ginsangkap pinaagi sa Pulong sang Dios. Sigurado nga ang impluwensya sang pagka-Kristohanon kag sang Balaan nga mga Kasulatan nalaragway na sa parehong England kay sa United States sang America.

Ang modernong mga manalaysay nga may bukas nga opinyon nagapanghikay sa tyempo sang British nga Emperyo sa idalum nanday Reyna Victoria, Disraeli, kag Gladstone—tanang sila mga tumuluo. Amo yadtong mga tinuig nga ang adlaw wala gid nagasalup sa Union Jack. Bisan kon diin magkadto ang British, nagapadala sila sang ila mga misyonero; bilang resulta, may ara sila sing

tumalagsahon kaayo nga pagpaambit sang ebanghelyo. Bisan kon diin may ara sing doktrina sang Bibliya, ang mga sulundan sang pag kinabuhi mauswagon gid kaayo. Ang doktrina sang Bibliya nagapang-engganyo sing produksyon sang divine nga kaayo. Kasami nga ang kabalaka nahanungud sa espirituhanong kaayohan sang tawo naga-alawas sa kabalaka para sa lawasnong kaayohan sang tawo. Ginatawag ko ini nga palatukuran sang *pakamaayo pinaagi sa pag-inupdanay*.

Hunahunaa kon ano ang ginhimo sang British para sa India kag sa Africa sadtong ika-siyam nga siglo. Ginpanghimuslan yadtong mga pungsod? Malayo sa sina. Ginpagowa sang Britain ang Africa sa sinaunang panahon sang bato, ginguba ang bilog nga sistema sang anarkiya nga ara sa tunga sang mga grupo sang tribu, kag ginhimo nga posible para sa mga minilyon ka mga African nga magbaton kay Jesu-Kristo subong Manluluwas. May ara sing mga solo nga mga kahimtangan sing pagpanghimulus, kay hinumdumi, ang tawo may makasasala nga kinaiya.¹⁹

Ang kahilwayan mapadayon lamang pinaagi sa pagsunud sa bibliyanhong mga palatukuran sang divine nga katukuran. Ang pagtalikod sa tinoohan kag pagbale-wala sing doktrina sang Bibliya nagautud sing pagpaambit sang ebanghelyo kag sing kahilwayan sang bisan diin nga pungsudnong linalang. Si Jesu-Kristo lamang ang hilway nga tawo halin sa pagkaulipon sa sala kag sa gota sang relihiyon (Juan 14:6; cf. Juan 8:32). Kag ini nagakinahanglan sing doktrina sang Bibliya sa kalag sang tumuluo, napundar bilang ang mga sulundan kag mga talaksan, agud mahatagan sing bili kag magpabilin sa sina nga kahimtangan

---

19. Thieme, *Dios Balaan Espiritu batok Ang Makasasala nga Kinaiya*. (2015).

sang kahilwayan (Mga Taga-Galacia 5:1).

Sa Siyensya nga mga Detalye

Ining sunud nga pamaagi may kaangtanan sa palaturan sang inspirasyon nga medyo makahuluganon sa aton nga panahon sang ‘pagkatalupangud-sang siyensya.’ Samtang ang Bibliya indi libro nga tolon-an nahanungud sa siyensya, sa bisan kasan-o ini nagahisgot sang sa siyensya nga mga harambalon, ini amo ang isa ka gatos ka porsyento nga eksakto sa mga pahayag sini.²⁰ Ang pagkawalay pagbaylo, nga amo ang pangsulud nga parte sang kinaiya sang Dios, amo ang basihanan para sa tanang sa siyensya nga mga panghitabo. Ang solo nga kabangdanan kon ngaa ang kasugoan sang kabug-aton nagapadayon sa pagpanghikot klaro nga sa pagkawalay pagbaylo sang Dios. Ang divine nga pagkamatutum amo ang solo nga basihanan para sa tanang ‘mga kasugoan’ sang siyensya. Wala sing subong nga butang kaangay sang sa siyensya nga kasugoan—ang pagkawalay pagbaylo lamang nga nagapanghikot.

PERMANENTENG KURYENTE

Sang nagamitlang siya sang iya tingog,
 May ara madamo nga mga tubig sa mga langit,
 Kag ginpatimbuuk niya ang mga alisngaw sa
     mga punta sang kalibutan;
 Nagahimo siya sing mga kilat nga may ulan,
 Kag ginpagowa ang hangin sa iya mga

---

20. Thieme, *Pagtuga, Kinagamo, kag Pag-ayo*, Dugang sa Basahon B.

bahandian. (Jeremias 10:13)

Sa sini nga bersikulo may ara kita sing makapaintere-sado kaayo nga ilustrasyon sang permanenteng kuryente. Yadtong iban sa inyo nga nakaagi na sa akademikong mga kuwarto-tolon-an nakahibalo nga ang permanenteng kuryente ayhan naporma pinaagi sa hulasa sang alisngaw. Ini bala nga ihibalo medyo bag-o? Sa pagkamatuud indi. Si Jeremias nagsambit na sini sadto pa sang wala pa ang modernong tawo nakadiskubre sini.

ANG KALIBUTAN MABILOGBILOG

Siya *amo ang* nagalingkod sa kabilugan sang kalibutan. (Isaias 40:22a)

Kapin sa duha ka libo lima ka gatus ka tuig ang nagligad, si Isaias nagpahayag nga ang kalibutan mabilogbilog. Amo man nga butang ang gintudlo sa Mga Hulubaton 8:27. Sa sining duha ka mga dalanon makit-an ang Hebreo nga pulong (*chug*). Dapat ginbadbad ini nga “mabilogbilog,” apang ginlaragway nga “bilog” sa Isaias kag “nasakupan” sa Mga Hulubaton.

Hunahunaa lamang ang bug-os nga katawhan nga matig-a sing ulo sa paghuput nga ang kalibutan tapan. Ginapilit gid nila nga kon maglayag ka sa mga Ganhaan ni Heracles (Gibraltar), dalhon ka sa kawalay saysay. Ang “indi maggowa sa Mediterranean” amo ang nangin kasugoan tubtub ang mga Phoenician nangin maisog sa paglayag sa palibot sang Africa.

ANG KALIBUTAN NAGATIYOG SA AKSIS SINI

Sa sina nga adlaw, ang ara sa atop sang balay, kag ang iya galamiton sa sulud sang balay, indi pagpanaugon sa pagkuha sini: kag ang ara sa iya uma, sa amo man indi na pagpapulion. (Lucas 17:31)

Ako nagasiling sa inyo, sa sina nga gab-i may duha ka mga *tawo* sa isa ka higdaan; ang isa kuhaon kag ang isa pa bayaan. (Lucas 17:34)

Ang pahayag nga ang Ikaduhang Pagkari ni Jesu-Kristo mahitabo sing dungan “sa sina nga adlaw” (bersikulo 31) kag ang “sa sina nga gab-i” (bersikulo 34), nagalaragway sang isa kag parehong panghitabo kag puwede lamang ipaathag sa basihanan nga ang kalibutan nagatiyog sa aksis sini.

ANG HANGIN MAY KABUG-ATON

Sang paghatag sing kabug-aton sa mga kahanginan;
Kag pagsukub niya sang mga tubig paagi sa talaksan. (Job 28:25)

Walay siyentipiko sang wala pa si Galileo (1630) sa bisan kasan-o ang nakatalupangud ukon nakabaton sang palatukuran nga ang hangin may kabug-aton. Apang nagsugiran na kita sing klaro dira sa Job 28:25 nga matuud ini. Ang Hebreo nga pulong para sa “kahanginan” amo ang

(*ruach*), nga ginbadbad man sang “hangin.”

ANG KAHANGINAN MAY MGA ROTA; ANG MGA KASUGOAN SANG PAG-ALISNGAW KAG PAG-ULAN

Ang kahanginan nagahuyup nayon sa bagat-
nan,
Kag nagabalik pa aminhan;
Nagabuyong ini sing dalayon sa iya alagyan,
Kag ang kahanginan nagabalik liwat suno sa
iya mga rota.
Ang tanang mga suba nagailig pakadto sa
dagat;
Apang ang dagat *iya* wala mapuno;
Sa duug sa diin ang mga suba nagakadto,
Didto nagabalik sila liwat. (Ang Manugwali
1:6–7)

Ang titulo para sa bersikulo 6 magmangin maayo kon “Kahanginan sa Ibabaw.” Sadtong 1630, nadiskubrihan ni Galileo nga ang mga kahanginan may regular nga mga rota. Siya gid bala ang unang nakahimo sining pagdiskubre? Si Solomon nagsiling, “*wala sing* bag-o nga *butang* sa idalum sang adlaw” (Ang Manugwali 1:9b). Ang Manugwali 1:6–7, sa diin si Solomon nagahimo sang klarong deklarasyon sang mga kahanginan sa ibabaw, nagahatag man sang palatukuran sang pag-alisngaw kag pag-ulan.

RADYASYON KAG PAGPALAPTA SANG MGA KASANAG

Sila man nga nagaistar sa ukbung nga mga parte nahadlok sa imo mga tandan:

Ginapasadya mo ang mga paggowa sang kaagahon kag kagab-ihon. (Salmo 65:8)

“Ginapasadya Mo ang mga paggowa sang kaagahon kag kagab-ihon.” Ang Hebreo nga pulong (*motsa'*), “mga paggowa,” amo ang “mga radyasyon.” Ang importansya sang pulong (*ranan*), “magsadya,” amo nga ang mga kasanag sang kuryente magapaandar sang musika; amo ini kon ano ang ginasiling sini nga dalanon sa Hebreo. Su-bong sang imo na nahibaloan, may nangin mga demontrasyon sang pagpalapnag sang kasanag nga naga-paandar sang musika sa laboratoryo de pisika.

MGA MENSAHE NGA NAPADALA PINAAGI SA KILAT

Makapadala ka bala sing mga kilat, agud nga magkadto sila,

Kag magsiling sa imo, Ari *kami*? (Job 38:35)

Sin-o bala ang nag-imbento sang telegrapiya? Ang Dios ang naghimo, kay diri sini may ara kita sing unang nasambit nga mga mensahe nga napadala pinaagi sa kuryente.

ANG SIRKULASYON SANG DUGO

Ukon sa wala pa mabugto ang lubid nga pilak,
 Ukon mabuka ang bulawanong yahong,
 Ukon mabuka ang pitsil sa tuburan,
 Ukon mawasak ang ariring sa suluptan sang
 tubig. (Ang Manugwali 12:6)

Ini nga bersikulo nagalaragway sing sirkulasyon sang dugo sadto pa anay sang wala pa si Dr. William Harvey nakadiskubre sini.

KUWARANTINA PARA SA MAKALATON NGA MGA SAKIT

Kag ang may balatian nga aro sa diin *ara* ang salot, ang iya mga bayo dapat gisi, kag pabunghayon iya buhok sa ulo, kag tabonan niya ang iya naibabaw nga bibig, kag magsinggit, Dimatinlo, dimatinlo. Sa tanan nga mga adlaw nga *mangin ara* sa iya ang salot mangin mahigko siya; siya *amo* ang dimatinlo: magaistar siya nga nagaisahanon; indi sa tolda ang *mangin iya dapat* puluy-an. (Levitico 13:45–46)

Mga siglo bag-o nag-uswag sa pagpangusisa sa medisina, ang palatukuran sang kuwarantina para sa makalaton nga mga sakit naggowa bilang ang mga kasugoan nga ginhatag sang Dios para sa Iya katawhan, ang Israel.

Sa kasumahan, ang pila ka mga bahin nga aton nausisa nagapakita sing pagkaeksakto kag pagkamasaligan

sang Balaan nga mga Kasulatan. Apang bisan kon walay subong nga mga pamatuud, ang panghunahuna sang Dios nahanungud sang Iya Pulong (Salmo 138:2*b*) kag ang pagpamatuud sang Balaan nga Kasulatan nahanungud sa kaugalingon sini (Salmo 19:7–11) dapat mangin mas labaw pa ka makakombensi nga ang aton Bibliya amo ang malahalon kaayo nga manggad.

ANG IMPORTANSYA SANG PULONG SANG DIOS

Ang Ginoo naghatag sang pulong:
Dungganon ang *nangin* kaupod sing yadtong
nagbantala *sini*. (Salmo 68:11)

Ang tanan nga nakombensi sang gahum sang Balaan nga mga Kasulatan nagpaninguha sa pagpaimpluwensya sang mga tumuluo sa ila henerasyon sang importansya sing Pulong sang Dios. Si Moises nagpatalupangud sing kinahanglanon sang espirituhanong pagkaon (Deuteronomio 8:3); si Job nagkabig sang doktrina sang Bibliya nga mas importante para sa iya kalag kay sa pagkaon para sa iya lawas (Job 23:12); si Jeremias nakakita sang kalipay pinaagi sa pagtoon sang Pulong (Jeremias 15:16) nga pinaagi sa tawhanong mga talaksan kuntani nangin miserable.

Sa bug-os nga Bibliya, may mga dalanon sang Balaan nga Kasulatan nga nagapatalupangud sang importansya sang Pulong sang Dios sa kinabuhi sang tumuluo.²¹

---

21. Tan-awa ang Dugang sa Basahon.

ANG PAGPANGITA NI SOLOMON SANG KALIPAY

Si Solomon may ara sing tanan nga butang nga matanyag sang kinabuhi. Siya nangin prominente, maalam, manggaranon labaw pa sa aton pinakamasangkad nga imahinasyon; sa laktod, si Solomon kuntani nakalambot na sa kinaputokputokan sang kalipay kag pagkakontento. Apang si So-lomon nangin miserable. Ngaa man? Nagpaminsar siya nga makakita siya sing kalipay sa gowa sang plano sang Dios kag luwas sa Pulong sang Dios.²²

Sa iya pagkataranta sa pagpanghalughog para sa kalipay, si Solomon nagtilaw sing madamong mga ekspiremento nga sa diin, naglaum siya, nga magasangkap sang pagkakontento. Gin-umpisahan niya sa pagkahanas sa akademiko, nga nasundan sang “kaon-inum-kag-mangin-malipayon” nga rota. Wala ini nagmadinalag-on. Ayhan magmangin malipayon siya kon may ara siya mga anak nga sa kay kon sin-o niya mabilin ang iya dako kaayo nga mga pagkabutang. Kon sa bagay, indi man amo ina sabat.

Paisa-isa nga, iya gintilawan ang pilosopiya kag ang pagtoon sing kultura sang tawo, subong man ang sarisari nga pagpanimpalad sa negosyo. Apang iya nasapwan nga, kaangay sang madamo kaayo nga nakatipon amat-amat sang manggad, ina nga kuwarta indi amo ang yabi pakadto sa kalipay. Nagdesisyon siya nga magdugang sa iya harem, apang sa indi madugay nasapwan niya nga ang pakighilawas sa kay bisan sin-o walay mahatag kondi kapaslawan. Nagsulat siya sa Ang Manugwali 7:28 nga ang isa “nga ginapangita pa sang akon kalag . . . wala ko nakita.”

---

22. Thieme, *Ang Pagpangita sang Kalipay* (2019).

Indi magsayup sa paghangup sa akon nahanungud sa mga detalye sang kinabuhi. May husto sila nga lugar, apang wala sila nagadala sang kalipay kon gamiton mo sila bilang ang halili para sa pagpakig-upod sa Dios pinaagi sa Iya Pulong. Ina, man, amo ang nangin konklusyon ni Solomon. Ang iya mga eksperimento wala nagmadinalagon; ang iya pagkataranta sa pagpanglaghap para sa kalipay nangin kapahamakan. Sa makaisa nga nakabalik siya sa pagpakig-upod, nahibal-an niya nga kinahanglan pahinumduman niya ang iban nga indi himoon ang amo man nga mga sayup. Nagapabilin ini sa aton agud makabenepisyo sa iya eksperyensya.

Subong nga si Pedro nagbilin sa aton sing panublion nga *reyalidad* sang Pulong, gani si Solomon nagabilin sa aton sang panublion—ang *importansya* sang Pulong. Si Solomon tigulang nga tawo kag mas mangin-alamon siya kaayo sang siya nagsulat sing Ang Manugwali kag ginrekord ang iya kaugalingong mga kapaslawan—walay patahum ukon pabulakbulak, walay pagpaninguha sa pagtabontabon sang iya nagligad ukon sing pagpakamatarong sang iya mga aksyon—isa ka prangka lamang nga pahayag ang mga pagkamatuud. Nainspirado pinaagi sa Balan Espiritu, si Solomon nagrekord sang iya tawhanong palanan-awon nga mga paghimulat para sa pagpangita sang kalipay kag sang masubo, makapaslaw, kag makapadismaya nga resulta. Sa katapusan, ginpatalupangud niya ang kasulbaran pinaagi sa grasya kag gintapos pinaagi sa pagpakita sang importansya sang Pulong.

Kag dugang pa, tungud kay ang manugwali [ang tawo nga may mensahe] nangin maalam, gintudloan gihapon niya ang katawhan sing ihibalo [ang importansya sang doktrina]; huo,

naghatag siya sing maayong pagpamati, kag nagapangita, *kag* nagapahamtang sang mada-mong mga hulubaton. [Ini, sa pagkalain, amo ang pagpahayag sang divine nga palanan-awon.] (Ang Manugwali 12:9)

Dason mabakod nga ginpaklaro niya ang iya punto nga ang nagaisahanong sabat para sa tumuluo sa sini nga tinion ang ang *doktrina*—indi ang kuwarta, indi ang pagkaprominente, indi gang gahum, indi ang kadalag-an, indi ang bisan anong butang nga maisip subong importante, kondi ang Pulong sang Dios.

Ang Dios naghatag sa aton sang Iya Pulong nga basi makatoon kita sa paghibalo kag paghigugma sa Iya kag sa sina basi magpanghikot kita suno sa Iya sadto pa anay nga nadisenyong plano (Deuteronomio 29:29). Labaw pa sina, ginatuyo Niya para sa aton nga mag-abante sa espirituhanong pagkahamtong pinaagi sa adlaw-adlaw nga pagtoon sang doktrina agud mahimaya Siya sa anghelon nga pagsinumpunganay.²³ Syempre, bisan kon ukon indi mo gid malambot ina nga lalambuton, nagadepende sing intero sa imo kabubut-on—sa imo panghunahuna nahanungud sa doktrina nga ara sa sulud sang kanon sang Balaan nga Kasulatan.

---

23. Thieme, *Ang Anghelon nga Pagsinumpunganay*.

ANG IMPORTANSYA SANG DOKTRINA SANG BIBLIYA

- I. Ang doktrina sang Bibliya amo lamang ang pamaagi sa diin puwede mo mahibaloan kag mahigugma si Kristo (1 Mga Taga-Corinto 2:16; Mga Taga-Filipos 3:10).
- II. Ang doktrina sang Bibliya nga ara sa sulud sang tuo nga burubilog nagatuytuy pakadto sa pagkanalikupan ni Kristo (Mga Hebreo 12:2–3).²⁴
- III. Ang doktrina sang Bibliya mainino sa idalum sang palatukuran sang GGP kag nagaprodukto sang pagsalig dira sa ikaduhang bahin (kinabuhi) (Job 5:24–27; 2 Mga Taga-Corinto 5:6–8).²⁵
- IV. Ang doktrina sang Bibliya sa sulud sang tuo nga

---

24. Thieme, *Makagalalum nga Panghunahuna* (2016), 1–19.

25. Ang grasya nga galamiton para sa pag-inoio (GGP) amo ang indi nangin-takus nga sistema sang espirituhanong paghangup, nga hinatagan sing gahum pinaagi sa Balaan Espiritu. Ang GGP nagahatag kasarang sa kada tumuluo agud makahangup, makatoon, kag makagamit sang kabilugan nga nasakupan sing doktrina sang Bibliya, walay sapayan sang edukasyon ukon tawhanong IQ. Tan-awa ang Thieme, *Rebersiyonismo* (2023), 4–12.

burubilog amo ang ginhalinan sang divine nga palanan-awon (Isaias 55:7–9; 2 Mga Taga-Corinto 10:5).

- V. Ang doktrina sang Bibliya amo ang basihanan para sa pagkahanas sa plano sang Dios sa sini nga tinion (Isaias 26:3–4; 28:29; Mga Taga-Roma 8:28).
- VI. Ang doktrina sang Bibliya nagaprodukto sining duha ang kaayo kag kalig-on sang hunahuna (Santiago 1:8).
- VII. Ang doktrina sang Bibliya amo ang basihanan para sa divine nga pagtuytuy subong man sang pagkahanas sa grasya (Mga Taga-Roma 12:2–3).
- VIII. Kon walay doktrina sang Bibliya si Satanas nagapagaruk sang mga hunahuna kag mga kalag sang mga tumuluo (2 Mga Taga-Corinto 11:3).

Bokabularyo

---

ginhalinan sang pulong Inang sanga sang pilolohiya nga may kaangtanan sa ginhalinan ukon pagporma sang mga pulong.

ICE nga pagpanudlo Isagogics, categories, exegesis. Isagogics: ang pagpakahulugan sang Bibliya sa makasaysayan nga napahamtangan sini. Categories: ang pagsari-sari sang doktrina sang Bibliya suno sa harambalon sini. Exegesis: ang gramatika, ang ginhalinan nga pagpakahulugan sang Balaan nga Kasulatan halin sa orihinal nga mga lenggwahe sini.

mga Arminian Ang mga sumulunod ni Jacobus Arminius, ang nagsuporta sing mas masangkad nga panan-awon sang mga doktrina nahanungud sang pagpili kag sang unang-madangatan sa pagpaanggid sang sa ginhimo ni Calvin.

Mga Sinulat sing mga Amay sang Simbahan Ang nahanungud sa teyolohiya kag mga sinulat sang sadto anay nga mga Amay sang Simbahan. Kon kaisa nagatumod sa mismong mga kaugalingon sang mga Amay sang Simbahan.

pagpangusisa sang teksto Ang siyensya sang pagpat-ud sing eksaktong teksto sang Balaan nga Kasulatan subong nga naggowa ini sa orihinal nga mga manuskrito, subong man sang komposisyon sini, pagkamanunulat, petsa sing pagsulat, kag sang makasaysayang bili subong nga

nahukman sa pangsulud nga ebidensya.

Pentateuch Ang unang lima ka mga libro sang Daan nga Katipan, gintawag man nga ang “Lima ka mga Libro ni Moises.”

Torah Ang unang lima ka mga libro sang Daan nga Katipan; partikular, ang Kasugoan ni Moises.

Tutulan sa Balaan nga Kasulatan

DAAN NGA KATIPAN

GENESIS		28:25.....	42
1:11.....	10	29:29.....	110
3:1–5.....	14	31:24 –26.....	41
4:10.....	53	33:2.....	10
6.....	88		
15:12.....	10	JOSUE	
31:10–13.....	10	Libro sang.....	45
31:24.....	10	1:8.....	41
EXODO		MGA HUKUM	
7:11.....	57	3:4.....	41
8:7.....	57		
LEVITICO		RUTH	
13:45–46.....	106	Libro sang.....	47
26:14–39.....	42		
NUMEROS		2 SAMUEL	
12:6.....	10	23:2.....	9
		23:2–3.....	9
DEUTERONOMIO		1 MGA HARI	
8:3.....	107	22:19.....	10
18:10–12.....	64		
23:15–16.....	62	2 MGA HARI	
		3.....	17

22—23:2	43
22:8.....	14

2 MGA CRONICA

24:20–21.....	53
36:11–21	43

NEHEMIAS

8.....	43
8:1–8.....	41
8:5.....	42

ESTER

Libro sang.....	47, 54–55
-----------------	-----------

JOB

Libro sang.....	14
5:24–27.....	111
19:24.....	18
23:12.....	107
28:25.....	103
38:35.....	105

MGA SALMO

Libro sang.....	13
19:7–11	107
22.....	13
31:15.....	61
65:8.....	105
68: 11.....	107
68:17.....	10

138:2.....	4, 9, 107
------------	-----------

MGA HULUBATON

Libro sang.....	56
6.....	63
8:22–31.....	9
8:27.....	102

ANG MANUGWALI

Libro sang.....	13, 47
1:6.....	104
1:6–7.....	104
1:9.....	104
7:28.....	108
12:6.....	106
12:9.....	110

AMBAHANON NI

SOLOMON

Libro sang.....	13, 47, 96
-----------------	------------

ISAIAS

Libro sang Isaias	35
1:1.....	10
6:1.....	10
6:8–10.....	10
14.....	10
26:3–4.....	112
28:29.....	112
40:22.....	102
55:7–9.....	112

55:8–9.....	7
55:11.....	76
59:21.....	9

JEREMIAS

1:9.....	9
10:13.....	102
15:16.....	107
25:11–12.....	41
29:10.....	41
36.....	41

MGA PANALABITON

Libro sang	47
------------------	----

EZEQUIEL

2:2.....	9
8:3.....	9

11:1.....	9
11:24.....	9
25:12–14.....	13
28.....	10
40–48.....	55

DANIEL

Libro sang.....	46
9:2.....	41
9:5–6.....	41
10:9.....	10

MIQUEAS

3:8.....	9
----------	---

ZACARIAS

7:12.....	41
-----------	----

BAG-ONG KATIPAN

MATEO	
6:6.....	92
16:28.....	4
17:1–8.....	4
19:18.....	64
22:29.....	42
22:42–44.....	9
23:36	53
28:18	37

MARCOS	
12:36.....	9
16.....	90

LUCAS	
11:51.....	53
17:31.....	103
17:34.....	103

JUAN	
3:18.....	60
3:36.....	1, 60
5:39.....	42
8:32.....	100
10:35.....	42
14:6.....	100
16:12–13.....	37

MGA BINUHATAN	
4:24–25.....	9
7:53.....	10

16:31.....	1
28:25.....	9

MGA TAGA-ROMA	
Libro sang.....	90
1:20.....	76
5:1–12.....	22
8:1.....	90
8:28.....	112
8:34.....	64
12:2–3.....	112

1 MGA TAGA-CORINTO	
2:16.....	1, 7, 9, 37, 111
12:10.....	68
13:13.....	93
14:33.....	56

2 MGA TAGA-CORINTO	
5:6–8.....	111
10:5.....	112
11:3.....	112

MGA TAGA-GALACIA	
2:6–14.....	68
3:19.....	10
5:1.....	101
6:16.....	1

MGA TAGA-EFESO	
2:8–9.....	61

MGA TAGA-FILIPOS

3:10.....	111
3:16.....	1

MGA TAGA-COLOSAS

1.....	11
4:16.....	68

1 MGA TAGA-
TESALONICA

5:27.....	68
-----------	----

1 TIMOTEO

2:5.....	64
4:13.....	68

2 TIMOTEO

3:8.....	57
3:16.....	6–8, 46
3:17.....	8

TITO

3:5.....	61
----------	----

MGA HEBREO

3:7.....	9
4:1–3.....	23
4:12.....	21
6.....	88
7:25.....	64
12:2–3.....	111

SANTIAGO

1:8.....	112
----------	-----

1 PEDRO

1:25.....	4
-----------	---

2 PEDRO

1.....	4
1:13.....	2
1:16.....	3, 97
1:19.....	4
1:20.....	5
1:20–21.....	4–5, 9
1:21.....	5, 40, 46,
3:15–16.....	68

1 JUAN

1:9.....	61
----------	----

BUGNA

Libro sang.....	97
1:3.....	68
2.....	88
2:7.....	68
2:11.....	68
2:17.....	68
2:29.....	68
3.....	88
3:6.....	68
3:13.....	68

KUDLIT TALANDAAN

KUDLIT TALANDAAN

KUDLIT TALANDAAN

PANGUNA NGA MGA LIBRO NI R. B. THIEME, JR.
GINPATIGAYON NGA PAGPASUNUD

Ang Plano sang Dios
Ang Tatlo ka mga Persona sa Isa ka Dios
Tiyanggihan sa Ulipon sang Sala
Ang Balabag
Panumbalik kag Magpadayon!
Pagpain sang Sala
Ang Kinabuhi sang May Pagtoo nga May Kapahuwayan
Dios Balaan Espiritu batok Ang Makasasala nga Kinaiya
Makagalalum nga Panghunahuna
Ang Pagkaditumuluo
Diosnon nga Pagtuytuy
Pangamuyo
Pagpanaksi
Ang Mausikon nga Anak

SA PAGTOLON-AN NGA MGA PAGTOON SA BIBLIYA

Doktrina sang Bibliya, ang kabilogan sang pagpanudlo nga ginkuha halin sa literal nga pagpakahulugan sang Balaan nga mga Kasulatan, amo ang talaksan para sa espirituhang kamatuuran. Ang pagtoon sa Bibliya nagasangkap sang espirituhang nutrisyon para sa Kristohanon (Mateo 4:4).

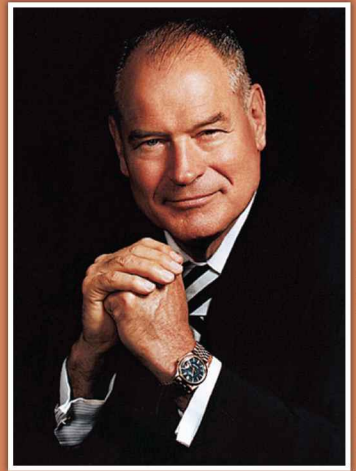
Ang importansya sing doktrina sang Bibliya indi puwede pasobrahan sing pagpatalupangud (Salmo 138:2). Ang Dios nagasugo sang Kristohanon nga magbaylo sa sulud (Mga Taga-Roma 12:2). Ini nga pagbaylo nagakinahanglan sang kada adlaw nga pagbag-o sang hunahuna pinaagi sa pagtoon kag pag-aplikar sang Pulong sang Dios (2 Mga Taga-Corinto 4:16; Mga Taga-Efeso 4:23).

Sa madamong mga tinuig ang sa pagtolon-ang mga klase sa Bibliya nga gintudlo ni R. B. Thieme, Jr., nakasangkap sang espirituhang pagkaon para sa iya kongregasyon. Ang mga bantalaan kag mga ginrekord sa audio kag video sang iya mga pagpanudlo nahanda na sa wala sing bayad ukon obligasyon. Para sa pag-order kag sa impormasyon, palihog sulat ukon tawag sa Ministries ukon magbisita sa website. Ang katalogo (sa English) sang sa pagtolon-ang mga pagtoon sa Bibliya igasangkap sa tian nga pangayoon.

R. B. THIEME, JR., BIBLE MINISTRIES
P.O. BOX 460829
HOUSTON, TEXAS 77056-8829
www.rbthieme.org
713-621-3740

ROBERT B. THIEME, JR. (1918-2009), nagpabilin nga makahuluganong tingog sang pagka-Kristohanon sa bug-os nga kalibutan. Ang iya mapisanon kag mahimulaton, maathag nga pagpanudlo nakabase sa kinaunahan nga mga panghambal sang Balaan nga Kasulatan sa kapawa sang makasaysayang konteksto sa diin ang Bibliya ginsulat. Ang iya makabag-o nga mga sistema sang bokabularyo, mga paglaragway, kag bibliyanhon nga mga kategorya klaro nga nagapahibalo sang wala nagakasayup nga mga kamatuuran sang Pulong sang Dios. Si Thieme may narekord sang sobra sa onse ka libo ka oras sang mga wali kag nagbantala sang sobra sa isa ka gatos ka mga libro nga nagalakip sang madamo nga mga bersikulo sang Bibliya.

Si Thieme naggradwar sa Unibersidad sang Arizona (Phi Beta Kappa) kag Dallas Theological Seminary (summa cum laude). Ang iya mga pagtoon sa seminaryo nauntat tungud sang katungdanan sa serbisyo militar sang Ikaduha nga Gira sa Bilog nga Kalibutan sa panahon nga diin ginpataas siya sa ranggo sang lieutenant colonel sa United States Army Air Corps. Pagkatapos makompleto ang iya buluhaton sa paggradwar sang 1950, nangin pastor siya sang Berachah Church sa Houston, Texas. Ang iya masangkad kaayo nga kahanasan sa Griyego, Hebreo, teyolohiya, istorya, kag pagpangusisa sang teksto nagsangkap sang pundasyon para sa iya mahangkaton kaayo nga propesyonal nga kinabuhi sang pagtoon kag pagtudlo sang Pulong sang Dios. Si Thieme nagretiro subong pastor sang Berachah Church pagkatapos sang singkwentay tres ka tuig sang matutum nga pagpangalagad.

Ginlaragway ni Robert Becker

Pagkanon klaro nga nagalaragway sang divine nga inspirasyon nga naghimo sang Bibliya.

Subong nga pahayag sang Dios, ang Bibliya amo ang labing masangkaron nga nabasa, ang labing maimpluwensya, kag ang labing nagapabilin nga nabantalang libro sa bisan kasan-o. Ang *pagkanon* nagasabat sang madamong makapalibog nga mga pamangkutanon: Paano bala ang Bibliya napreserba sa sulud sang mga siglo? Ang Apocrypha bala sa pagkamatuud parte sang Pulong? Ti ano gali ang nahanungud sa Dead Sea nga mga Linukot? Kay para sa estudyante sing doktrina sang Bibliya, ang ihibalo sang makasaysayang pagporma sang Pulong sang Dios amo ang ginhalinan sang kabakod sa pagdepena batok sa madamong mga pag-ataki nahanungud sa pagkatinuud kag sing awtoridad sang Bibliya.